

LIPPAY GYÖRGY ESZTERGOMI ÉRSEK POZSONYI KERTJÉNEK
ISMERETLEN KÉPEI A KUNSTSAMMLUNGEN DER VESTE COBURG
GRAFIKAI KABINETJÉBEN

A Kunstsammlungen der Veste Coburg grafikai kabinetjéből Lippay György (1600–1666) prímás, esztergomi érsek (1642–1666)¹ pozsonyi „kertjének” mindeddig lappangó ábrázolásai kerültek elő. A coburgi gyűjtemény az együttest bemutató, 1663-ban kiadott rézkarcsorozat tizennégy lapját őrzi, köztük a széria tíz soha nem látott, unikális látképét. A Szent György-kütszobrot és a medencét ábrázoló, „E” betűjellel ellátott lapot, valamint a kertet díszítő négy szoboralak képét G. Etényi Nóra rövid helyszíni kutatása során azonosította a gyűjtemény bizonytalan eredetű darabjai között,² majd Ecsegy Anna „Lippay György esztergomi érsek pozsonyi kertje” című PhD-disszertációjának opponenseként ismertette őket (lásd a jelen kötetben: Vita, 5–6. kép).³ A doktori vita publikációra előkészített szövegeit kísérő reprodukciók közlési engedélyezése kapcsán Katrin Gaßmann, a coburgi grafikai kabinet vezetője jelezte, hogy az immár feldolgozott gyűjtemény digitalizált képanyaggal ellátott katalógusában további ábrázolások találhatóak a pozsonyi érseki kertet ismertető 1663-as látképsorozatból, a címlap ismert adatai nyomán Johann Jacob Khün rajzoló és Mauritius Lang rézmetsző neve alatt. Az International Association of Paper Historians kritériumrendszerének megfelelő papírológiai adatokat Dorothea Spitzta restaurátor állította össze és juttatta el a szerzőkhöz. Kiemelt köszönet illeti a Kunstsammlungen der Veste Coburg grafikai kabinetjének munkatársait a tájékoztatásért és a sokrétű segítségért!

A coburgi lapok a látképsorozat kutatástörténetének összefüggésében

A látképsorozat újrafelfedezése éppen kétszáz évig váratott magára azután, hogy Bél Mátyás (1684–1749)

Notitiája 1735-ben megjelent első kötetében pontos leírást adott a Lippaynak dedikált szériához tartozó kompozíciók többségéről (a címlapról és tizenegy vedutáról).⁴ Török Pál történész meghatározása nyomán Rapaics Raymund 1938-ban publikálta a gróf Vigyázó Ferenc által 1903-ban Münchenben vásárolt, majd 1928-ban bekövetkezett halála után hagyatékából a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárába került négy lapot: a feliratait tekintve még befejezetlen négy lapot, a „Facies totius horti” főcímet viselő, a kert látványosságait azonosító betűjelekkel és ezek magyarosításával ellátott nyugati összkép (Vita, 7. kép), valamint a két szivárványos szökőkút egy-egy önálló, „H” betűjelű ábrázolásának approbációs nyomtatát.⁵ Stirling János 1984-ben közölte a Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnokának grafikai gyűjteményében megtalált ötödik lapot: az ún. „olasz kert” (*hortus italicus*) „L” betűjelet viselő déli látképét,⁶ majd a sorozat meglévő darabjai 2013–2014-ben kiegészültek a címlap kész lemezének az Akadémiai Könyvtár 1869 előtt szerzeményezett grafikai anyagából kiemelt levonatóval⁷ és az együttes keleti látképével, amely az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár metszetgyűjteményében lappangott.⁸ A kert legfőbb attrakcióit ábrázoló lapok azonban az 1938 óta eltelt csaknem további egy évszázad alatt sem bukkantak fel; a széria ismeretlen darabjainak emlékét mind ez ideig csak Bél Mátyás leírása őrízte meg számunkra.

A Coburgban őrzött tizennégy lap közül négy kompozíció egy-egy példánya már korábbi közlésekből ismert: duplumként került elő a kabinetből a nyaralókastély keleti látképe,⁹ valamint az együttes jól ismert nyugati félmadártávlati összképe (Vita, 7. kép),¹⁰ a fő attrakciókat önállóan bemutató lapok közül pedig a két szivárványos szökőkutat ábrázoló, „H” betűjelű kompozíciókról őríz egy-egy to-

vábbi exemplumot a coburgi gyűjtemény.¹¹ A négy duplum a lemezek ismert levonataival mindenben megegyező állapotot mutat.

A tíz unikális coburgi lap közül hét kompozíció szerepel Bél Mátyás munkájában rövidebb-hosszabb ismertetéssel (a „C”, „D”, „E”, „F”, „G”, „M”, „N” betűjelű lapok, 1–4., 7–8. kép; Vita, 5. kép),¹² míg három kép – a két „K” betűjelű lap (5–6. kép) és a négy szobor betűjel nélküli összképe (Vita, 6. kép)¹³ – a *Notitia*-beli leíráshoz képest is teljes újdonságot jelent. A már korábban publikált látképek közül csupán a címlap, valamint a *hortus italicus* (Bél Mátyás szövegéből is kimaradt) ábrázolása („L”) hiányzik a coburgi anyagból – ezeknek továbbra is csak Budapesten őrzött példányai ismertek.¹⁴

A sorozat címlapjának¹⁵ kivételével tehát a *Notitiában* tárgyalt kompozíciók mindegyike megtalálható a coburgi gyűjteményben: megvan a két távlati összkép,¹⁶ amelyek alapján Bél az együttes fekvését és elrendezését ismerteti, s egyedül itt maradt fenn az épület és a kert főtengelyének végpontjában emelkedő, és a *Notitiában* – nyilván központi jelentősége miatt – elsőként leírt grotta („G”) keleti homlokzatának képe (4. kép),¹⁷ valamint az építményt közrefogó attrakciók: a grotta leírása után röviden bemutatott Parnasszus („N”) és *pendant*-ja, a szövegben épp csak megemlített remeteség („M”) ábrázolása (7–8. kép).¹⁸ A kert nyugati kerítésfalánál sorakozó látványosságoktól mintegy visszafordulva Bél a nyugati látkép alapján részletezi a kert szerkezetét (a gyümölcsöstől a parter felé haladva), majd e fiktív séta közben „megtekinti” a két szivárványos szökőkutat, illetve azok kelet felől felvett látképeit („H”), amelyeknek egy-egy második példányát őrzi a coburgi kabinet.¹⁹ A kastélyhoz visszaérkezve Bél elsőként a földszinti galéria dudás és szirének automata alakjaival berendezett, vízijátékos grottáját ábrázoló, „D” betűjelű lap feliratát idézi (2. kép),²⁰ majd megemlékezik az emeleti sétálófolyosó (*superior galleria*) madárfigurákkal és madárdalt imitáló gépezetekkel felszerelt múromjáról („C”), amelyet tévesen szintén az *inferior* galériára pozicionál (1. kép).²¹ E két lapot eddigi ismereteink szerint kizárólag a coburgi gyűjtemény őrzi, hasonlóan a medence („E”) és a labirintus („F”) ábrázolásához (3. kép; Vita, 5. kép),²² amelyek leírása a *Notitiában* a két kis műbarlang ismertetése után áll, s a látképi szimmetria jegyében is egymásra következik – akárcsak fentebb a Parnasszus és az eremitérium említése. A szivárványos kutak leírása után csak futólag ejt szót a kert „további szép szökőkútjairól” („*ludicri silani alii*”), feltehetően a nyugati látkép alapján, amely „K” betűjellel utal a nyaralókastély kerti homlokzata előtti térséget északról és délről lezáró kertfalakhoz illesztett

niche-kutakra. A rendkívül nívós, szoborművekkel gazdagon dekorált kutakat részletesen ábrázoló két lapot (5–6. kép) Bél vélhetően nem látta, a kert „középső mezőit” díszítő négy szoboralakról pedig nyilvánvalóan nem volt tudomása; mindezekről a coburgi kabinetben őrzött lapok revelatív információval szolgálnak (5–6. kép; Vita, 6. kép).

A magyarországi gyűjteményekben meglévő lapokkal és a Coburgban fellelt látképekkel együtt immár összesen a széria tizenhat darabja válhat ismertté (9. kép). A címlap, a keleti, illetve a nyugati látkép, a két szivárványos szökőkút (H) és a *hortus italicus* képe (L) mellett a tíz unikális coburgi lappal a kert hajdani berendezésének gazdságáról tanúskodhat a nyaralókastély földszinti galériájának dudás és szirének automata alakjaival berendezett, vízijátékos grottájának (C) és az emeleti sétálófolyosó madárfigurákkal és madárdalt imitáló gépezetekkel felszerelt múromjának ábrázolása (D), továbbá a kert Szent György-kútszobros medencéjét (E), a labirintust és az ott álló árkaos galériaépületet (F), a grotta keleti homlokzatát (G), a fülkés építményben elhelyezett egy-egy szobordíszes szökőkút-kompozíciót (K), a remeteség homlokzatát (M), a Parnasszus grottáját (N), valamint a kert fő és keresztalléjának találkozásánál álló négy szoboralakot bemutató lap is.

A látképsorozat fiktív rekonstrukciója

A kompozíciók szisztematikus körképet kínálnak a kert ékességeiről. Akár a primás húszévnnyi kertbéli munkálkodásának megörökítésére, akár a ketről készült húsz metszetre (Lippay „húsz rézbe metszett kertbéli művére”) utal valójában a széria dedikációs szövege,²³ a nyugati látkép betűjeleivel ellátott ábrázolások sorozatának a coburgi anyaggal kiegészült spektruma igazolni látszik a korábbi feltételezést, miszerint az összképen A-tól R-ig jelzett attrakciók mindegyike önálló lapon szerepelt, sőt: a páros látványosságok mindkét tagja egy-egy külön kép témájául szolgált.²⁴ Bár a „*Facies totius horti*” címet viselő nyugati látkép funkcióját tekintve elsősorban topográfiai útmutató, vezetőként szolgáló, a látogatót, illetve az olvasót orientáló félmadártávlati helyszínrajz lehetett, a betűjelek magyarázatát tartalmazó felirata valóban értékelhető a széria keretében bemutatni kívánt egyedi látványosságok katalógusa („a sorozat tartalomjegyzéke”)²⁵ gyanánt is. A betűjeles tételek száma figyelemre méltó módon tizenhét, ami a páros („H”, „I” és „K” jelű) témáknál rendre két képpel számolva éppen húsz lapot jelent. Az egyes attrakciók betűjeles ábrázolásai előtt, a címlap után állhattak továbbá

a szériát bevezető, betűjel nélküli össznézetek: a keleti, majd a nyugati látkép. Az együttes két meglévő távlati látképéhez eredetileg talán még egy keleti kertlátkép is csatlakozott, előterében a parterrel és a két szivárványos szökőkúttal, háttérében a Parnaszussal, a grottával és a remeteséggel – hasonló nézőpontból felvéve, mint az 1655-ben kiadott Csáky Pál-féle tézislap háttérébe ékelődő stilizált veduta, amely vázlatos, de pontosan felismerhető formában ábrázolja a kert 1647–1654 között elkészült ékességeit: a grottát és a két szökőkutat.²⁶

A kert egyedi attrakcióit bemutató, máig fellelt kompozíciók közül egyedül a négy szoboralak ábrázolása nem kapott betűjelet. A figurák a nyugati látképen még nem láthatók, aminek valószínű magyarázataként joggal felvethető, hogy a figurák a kert legújabbán készült s az összkép előrajzának befejezése után elhelyezett díszei közé tartozhattak. A betűjel hiánya azonban a véletlen műve is lehet: egyszerűen lemaradhatott a lapról a kert sétaútjaira („ambitus diversi”) vonatkozó „R” betűjel, amely a nyugati látképen épp azt a pontot jelöli, ahol („a kert középső kvadraturáinak” találkozásánál képződött térség négy sarkán) a későbbi források szerint a szobrok valóban álltak.²⁷

A fentiek alapján ideálisan teljesnek tekinthető, képzeletben rekonstruált összeállításból hét vagy nyolc kép tehát vélhetően továbbra is hiányzik. (Ezekre vonatkozóan Bél Mátyás leírása sem szolgál támpontokkal: a hiányzó lapokat a *Notitia* sem említi.) Bár a nyugati látkép budapesti levonata (középen, a mondatzalagos címfelirat felett) tollal felírt „A” betűjelet visel, a coburgi lapon ilyen nem látható, a nyaralókastély „A” jelű épületét (talán a „palatium” kerti homlokzatát) önmagában megjelenítő lap tehát az első lehet a hiányzó darabok sorában. Minden bizonnyal önálló lap jelenítette meg a kápolna („sacellum”) belső terét („B”), a parter négyzetes egységeit díszítő két napóra („solaria artificiosa duo”) pedig egy-egy külön képen szerepelhetett („I” betűjel alatt). Hasonlóképpen hiányzik a testőrség házának („domus pro guardia corporis”) ábrázolása („O”). A sétányok optikai meghosszabbítását szolgáló, Johann Sebastian Müller szász-weimari cancelláriai hivatalnok feljegyzéseiben és Lippay János *Posoni kertjének* első részében egyaránt feltűnő „perspektívák”, azaz *trompe l'oeil* festmények („P”)²⁸ egyike szintén helyet kaphatott a széria látképei között. A nyugati látkép szerint a kert déli oldalán húzódó kertfalban, a sétányok végeiben négy, íves záródású falfülkébe illesztett perspektíva-festmény volt, míg a déli oldalon csupán egy, amely azonban az ábrázolás szerint a többinél nagyobb méretben készülhetett, valamelyest gazdagabb kialakítású építészeti kerettel – talán ezt mutathatta be a „P” jelű kertlát-

kép. A sorozat hetedik, hiányzó lapja a gyümölcsös („pomaria”) „Q” betűjelet viselő ábrázolása lehet. A korábbi véleményekkel szemben valójában semmi nem utal egyértelműen arra, hogy a grotta („G”) belsejéről önálló kép készült volna: az épület keleti homlokzatát ábrázoló, Coburgban fellelt lapot látva nyilvánvaló, hogy Bél Mátyás csupán ennek felirata nyomán írt az enteriőr látványosságairól.²⁹ A *Notitia* a remeteség belső terének egyedi ábrázolását sem támasztja alá.

Mintaképek és analógiák

Lippay György az építményekkel, festészeti és szobrászati dekorációval, vízgépészeti berendezésekkel, technikai különlegességekkel és növényritkaságokkal magas színvonalra emelt pozsonyi kertjének kialakítása és fenntartása mellett nagy figyelmet fordított a tradicionális, illetve kurrens műszaki és tudományos ismeretanyagot is közvetítő együttes sokoldalú és több műfajú nyomtatott reprezentációjára.

A Csáky-tézislap (1655) mellett a pozsonyi „kerte-re” irányuló egykorú laudatív recepció irodalmi példái kivétel nélkül jezsuita szerzők munkáiban található, beleértve Athanasius Kircher (1601–1680) *Oedipus Aegyptiacus*-ának Lippayhoz címzett dedikációját a kert hidraulikus gépezeteinek, szökőkútjainak dicséretével (1653),³⁰ Nádas János (1614–1679) *Horti, flores, et coronæ celestes* című botanikai-moralizáló kötetét a primási nyaralókastélyban, Lippay kötetei között olvasgatva tanulmányozott alaplakok hivatkozásaival (1657),³¹ vagy akár Trinkell Zakariás Ignác (1602–1665) primási *confessarius* 1660-ban *Maiores Dei Gloria*, majd 1663-ban *Divinatorium viae et vitae aeternae* főcímmel megjelent spirituális opusának dedikációs képét, amelyen Trinkellius az érsek kert keleti látképének előterében nyújtja át művét patrónusának.³² Az érsek fivére, Lippay János (1606–1666) kertészeti traktátusa, a *Posoni kert* (1664, 1667) három kötetben ismerteti a virágos- és veteményeskert, valamint a gyümölcsöskert sokrétűen hasznosítható újdonságait.³³ Másik műve, a szélesebb olvasói kör számára íródott *Calendarium oeconomicum* (1662) bevezetője szintén tartalmaz a kertre és az építetőre vonatkozó fontos utalásokat.³⁴ Lippay korábbi gyóntatója és építészeti szakértője, Zacharias Traber (1611–1678) már évekkel a primás halála után, 1675-ben Bécsben kiadott *Nervus opticus* főcímmű optikai, katoptrikai és dioptrikai traktátusa az érsek számára általa tervezett és a pozsonyi kertben 1654 előtt megvalósított konstrukciók részletes, illusztrált leírását is magában foglalja.³⁵ A „jezsuita szellemiség” és termé-

szeti teológia a kertberendezés különleges optikai és katoptrikai látványosságaiiban jelent meg, és viszont: az együttes recepciójában máig meghatározó vonalat képvisel.

A kert képes mementója: az önálló kiadványként megrendelt látképsorozat azonban műfaját tekintve példa nélküli a Lippay-korabeli Magyarországon. Az egyazon együttes bemutatását célzó széria felépítése és képeinek karaktere messzebbre tekintő megrendelői szándékot sugall; a nagyobb távlatot átfogó összképek után sorakozó, apró zsánerjelenségekkel tarkított kertveduták formátumukkal, precizitásukkal és (eklektikus mintáiknak köszönhetően) kompozíciós változatosságukkal közép-európai szinten is a kort megelőző újdonságként hatnak.³⁶

A pozsonyi metszetsorozat képei meglepően komplex módon kapcsolódnak a műfaj egyetemes státuszát 1650-ig meghatározó, mintaértékű példákhoz, és a széria voltaképpen korának mindenben megfelelő helyet foglal el az itáliai tradíciójú kertveduta 16–17. századi történetében.³⁷

Az 1573-ban Antonio Lafreri kiadásában, majd 1581-től Claudio és Stefano Duchetti gondozásában *Speculum Romanae Magnificentiae* cím alatt közzétett, illetve laponként is terjesztett, szám- és betűjelekkel azonosított részleteiket megnevező felirattal kiegészülő kertlátképek – Étienne DuPérac nevezetes összképe a tivoli Villa d'Estéről (1573) és egyedi vedutája a tiburini szibilla szobrát övező szökőkútgyüttesről (1575), Giovanni Ambrogio Brambilla Belvedere- és Antonio Tempesta Monte Pincio-ábrázolása (1579, 1581) – már etalonnak számítottak.³⁸ Hasonlóan ismertté váltak a 17. századi példák: a Matthäus Greuter és Gotfried de Scaichi, majd a de Rossi (Rubeis)-vállalkozás által 1623-ban, majd 1647-től megjelentetett nyolc római kertlátkép (a tivoli Villa d'Este, a Monte Pincio Medici-villája, a Villa Borghese, a Villa Montalto, a Villa Mattei, a Villa Pamphili, a Belvedere és a pápai kertek – részben a *Speculum* kompozícióiról másolt – ábrázolásával)³⁹ vagy a Giuseppe de' Rossi által közreadott, Giovanni Maggi és Francesco Corduba harminc rézkarcát tartalmazó, *Fontane diverse che si vedano nel'alma città di Roma e altre parte d'Italia* című összeállítás, amely első alkalommal 1618-ban, majd többek között Dominique Barrière tivoli és Frascati kertvedutáival és szökőkútjepeivel ötvenkét laposra bővített változatban 1645-ben és 1651-ben került forgalomba Giovanni Domenico de Rossinál (utóbb *Nuova raccolta di fontane che si vedano nel'alma città di Roma, Tivoli e Frascati* címmel is).⁴⁰ Szintén nagy példányszámban terjedtek Giovanni Battista, illetve Matteo Gregorio de Rossi közel azonos tartalmú kiadványai: a Girolamo Felice, illetve Domenico Parasacchi rajzai után Pierre Miotte, Giovanni

Maggi és Francesco Corduba munkáit magukban foglaló *Raccolta delle principale fontane dell'inclinata città di Roma* című szériák (1637, 1647).⁴¹

E topografikus sorozatok lapjai között a marseilles-i származású, 1643-tól Rómában alkotó Dominique Barrière (1622 körül – 1678) munkáival jelent meg a természetes nézőpontból felvett, reális háttér előtt ábrázolt látványosságokat kortárs staffázsalakok kíséretében megjelenítő egyedi kertveduták képtípusa,⁴² a kisebb távlatú tájképek Alpokon túli ábrázolási hagyománya jegyében. A *Fontane diverse* 1645-ös, illetve 1655-ös kiadásában szereplő Barrière-féle Frascati és tivoli rézkarc látképek a pozsonyi széria megfelelő lapjainak közeli analógiái, hasonlóan Johann Wilhelm Baur (1607–1642) *Vedute de' giardini* című rézkarcsorozatának Róma kertjeiről és a tivoli Villa d'Este kertjének részleteiről készült öt közeli látképéhez, amelyek (ismeretlen megrendelésre) 1636-ban láttak napvilágot a székhelyét (a de Rossi-vállalkozáshoz hasonlóan) a Piazza Navonán tartó Callisto Ferranti kiadásában.⁴³ A szintén francia és németalföldi hatásokat ötvöző Israël Silvestre (1621–1691) *Alcune vedute di giardini e fontane di Roma e di Tivoli* című sorozatának tizenkét, széles körben ismert rézkarc 1646-ban jelent meg Pierre Mariette párizsi, illetve Justus Danckerts amsterdami kiadójánál; a callot-i felfogás jegyében monumentális távlatokat átfogó franciaországi kertlátképszeriái után jelentek meg.⁴⁴ Silvestre barátja, a Párizsból visszatérő firenzei Stefano della Bella (1610–1664) az egyazon kert precíz veduták sorával bemutató sorozatok egyik legkorábbi itáliai példáját alkotta meg 1653 körül készített hatlapos rézkarcsorozatával a pratinói Medici-villa kertjének építményeiről,⁴⁵ amelyek között részben a pozsonyi együttes elemeinek mintaképei is sejthetők.⁴⁶ A műfaj leginkább mértékadó példája azonban Dominique Barrière *Villa Aldobrandina Tusculana sive varii illius hortorum et frontium prospectus* című, huszonkét lapos, reprezentatív rézkarcsorozata, amelyet a Pietro Aldobrandini bíboros villáját öröklő Olimpia Aldobrandini Borghese, Rossano hercegnője (Ippolito Aldobrandini bíboros unokahúga) és Camillo Pamphili (X. Ince unokaöccse) házasságkötése alkalmából 1647-ben adtak közre, XIV. Lajos francia királynak szóló ajánlással.⁴⁷ A címlap és a dedikáció után sorakozó látképeken a fokozatos közelítés elve alapján, nézetről nézetre tárul fel az épület és a kert: a veduták mintegy végigvezetik a látogatót a villát övező Frascati látképétől, majd az épület főhomlokzatától („prima facies”) a víziszínházhoz, onnan az oldalhomlokzaton át a kert homlokzatához („facies palatii”), a kert kaszkádós szökőkútjaihoz, majd a nimfeum és a villa belső tereibe, bemutat-

va a víziszínház *Stanza di Apolló*jának exedrájában emelkedő nevezetes (és feltehetően Lippay számára is mintaadó) Parnasszus építményét, valamint Domenichino falképeit. A széria az együttes alaprajzával zárul; ezen és a homlokzatokat magukban foglaló távlati összképeken egyaránt az egyes látványosságokra utaló számjelek tűnnek fel, amelyek magyarázata a képmezők alatt elhelyezett feliratokban olvasható.

Úgy tűnik, Lippay György pozsonyi kertlátképsorozata a műfaj legújabb etalonjához igazodott. Az egyes képek kompozíciós típusai azonban eltérők, s karakterüknek megfelelően különböznek az alkalmazott mintaképek is. Míg egyes kertrészletek, a grotta, a szökőkútak vagy a Parnasszus ábrázolása (G, H, K, N) a *Fontane diverse* képeihez, illetve Barrière munkáihoz áll közel, a dudás és a szirének grottájának ábrázolása (D) Salomon de Caus (1576–1626) 1615-ben megjelent traktátusa, a *Les raisons des forces mouvantes (Von gewaltsamen Bewegungen)* ábráinak, illetve a *Hortus Palatinus* (1620) grottaképeinek ismeretét is sejteti.⁴⁸ Az épületábrázolásokat is magukban foglaló vagy a nagyobb távlatokat átfogó, perspektivikus összképeken (a betűjel nélküli keleti és nyugati látkép, valamint a medence, a labirintus és a *hortus italicus* ábrázolásán: E, F, L) Vredeman de Vries 1583-ban Antwerpenben Philips Galle kiadásában megjelent sorozatának a kor leghíresebb kertlátképeivel bővített újraközlése, a Lippay könyvtárában is meglévő *Hortorum Viridariumque Noviter in Europa* (Köln: Peter Overadt, 1655) illusztrációiról,⁴⁹ illetve Martin Zeiller műve, a Matthäus Merian és utódai által kiadott *Topographia Germaniae* (Frankfurt am Main, 1642–1654) látképeiről ismert szerkesztésmód iránti törekvés érzékelhető.⁵⁰

Az ifjabb Matthäus Merian, Caspar Merian és Wenzeslaus Hollar illusztrációival megjelenő Merian-topográfiasorozat a kertveduta-szériát megrendelő Lippayt is inspirálhatta. Az ausztriai látképek 1656-ban megjelent kötetének melléklete, a Joachim Enzmilner jogtudós birtokait és rezidenciáit bemutató *Topographia Windhagiana* iránymutató szerepe adatok hiányában is feltételezhető.⁵¹ A primás könyvtárában állományára vonatkozó dokumentumok között nem található a *Topographia* kötetekre vonatkozható adat, a művel való kapcsolatára utal azonban, hogy Caspar Merian 1656-ban épp az érseki orvosnak, Polycarpus Procopius Bonannusnak írt Frankfurtból, hogy magyarországi helyszínekre vonatkozó rajzokat és leírásokat, valamint a királyság területét ábrázoló térképeket kérjen tőle újabb kötetéhez.⁵² Bonannus első válaszevele szerint vállalkozott volna a feladatra, az együttműködés folytatására egyértelműen utaló források azonban nem maradtak fenn. Évekkel később, 1662-ben (tehát

már a pozsonyi kertlátkép-sorozat kiadása körüli időszakban) Lippay Garamszentkereszt (feltehetően az ottani érseki rezidencia) rajzának elkészítésére kérte Bonannust, 1663-ban pedig Magyarország térképét kívánta megrajzoltatni Zacharias Traberrel – egyelőre ismeretlen célból.⁵³

A pozsonyi vedutasorozat a műfajra vonatkozó naprakész megrendelői ismereteket tükröz. Átgondolt koncepciója arra utal, hogy a grafikai reprezentáció és azon belül a rezidenciális léptékű topografikus sorozatok áttételesen laudatív, a reprezentáció színtereiben megjelenő politikai és eszmei identitást, a „magnificenza” jelenségeit leíró jelleggel közvetítő műfaja különösképp foglalkoztatta Lippayt. A könyvtárában állományára és egyedi könyvbeszerzéseire vonatkozó forrásokban azonban alig található erre vonatkozó adatok: a *Hortorum Viridariumque Noviter* mellett voltaképpen csak a Hunger János Henrik által 1674-ben és 1676-ban lejegyzett katalógusokban szereplő, közelebbről nem azonosítható *Hortorum Archiducalium descriptio* címmel jelzett folio-méretű kötet tartozik ide.⁵⁴ A gazdagon illusztrált kertészeti-botanikai díszmunkák azonban nagy számban képviselték magukat: Lippay könyvtárában megvolt többek között Basilius Besler *Hortus Eystettensise* (Nürnberg), 1613), Giovanni Battista Ferrari *De florum culturája* (Róma: Stephanus Paulinus, 1633), Johann Caspar Bauhin *Historia plantarum universalis* (1650–1651), Michael Boym *Flora sinensis* (Bécs: Matthæus Rictius, 1656), Joachim Camerarius *Hortus Medicusa* (Frankfurt am Main, 1588), valamint Matthäus Merian 1641-ben megjelentetett frankfurti *Florilegium renovatum et auctuma* is.⁵⁵ Anál meglepőbb, hogy a botanikai illusztrációk még a *Posoni kert* kötetéből is hiányoznak.⁵⁶

A látképek kivitelezése és a kiadás időszaka

A 170–180 × 250–270 mm méretű lemezre kivitelezett és – a korábnál részletesebb és az újonnan előkerült lapokra is kiterjedő vizsgálatok szerint – rézkarcban megoldott ábrázolások tartalmát a vonalkeretbe foglalt képmezők alatt egy-három soros kurzív feliratok foglalják össze. A Bécsben, Nagyszombatban, Pozsonyban és Kassán, 1649–1700 között működő augsburgi rézmetsző: Mauritius Lang egyedül a címlapon tűnik fel kivitelezőként,⁵⁷ Johann Jacob Khün (Hans Jacob Khien, ? – 1672 után, 1683 előtt), a Besztercebányáról származó primási udvari festő⁵⁸ nyomtatott rajzolói jelzése pedig csak a címlap befejezett változatán és a keleti látképen szerepel, míg a négy szobrot ábrázoló coburgi lapon utólagos, tollal írt kiegészítésként kapott helyet

a kompozíció rézkarc felirata alatt. A további jelzések hiánya ellenére a sorozat valamennyi kompozíciója kettejük munkájának tekintendő.

A látképek kidolgozottsági szintje néhol igen különböző; az egyszerűsítő, vázlatos megoldás különösen az „E” és „F” betűjelű lapok esetében szembevetendő, a négy szobrot ábrázoló összeállítás pedig valamennyi képtől eltérően a figurákat környezetük nélkül jeleníti meg. A figura- és épületábrázolások egységesen kissé gyengék, ami csak a frontálisan megoldott, részletező homlokzatrajzok (mint a grotta és a labirintus galériaépítménye, G, F) és a távoli staffázsalakok esetében kevésbé szembevetendő. A rajzok készítője láthatóan nem mozgott otthonosan az architektonikus topográfiai formulák világában, a kompozíciók, illetve egyes részleteik azonban az említett mintaképek célzott tanulmányozásáról és sikeres imitálási kísérleteiről tanúskodnak. A *Fontane diverse* lapjainak mintaképszerere különösen a fülkés építményekben elhelyezett, szobordíszes szökőkút-kompozíciók (K) ábrázolása, a grotta aprólékosan kidolgozott rajza (G), valamint a Parnasszus és a szökőkutak képei (N, H) esetében tűnik nyilvánvalónak. A felső galéria „grottáját” (C), a remetéséget (M) és a Parnasszust (N) ábrázoló kompozíciók kidolgozása feltűnően részletező: tónusgazdagságuk felkészült rézkarcolót sejtet. A grotta keleti homlokzatán könnyed, légies vonalakkal aprólékosan felrajzolt, illetve a labirintus galériájának árkádívei mögötti, árnyékos falakon felsejülő festett kompozíciók vázlatosságukban is érzékletes, felismerhető struktúráként való jelzése a képek bensőséges ismeretéről tanúskodik, igazolva a látképsorozat lapjain mintegy saját érseki udvari festőként létrehozott műveit is bemutató Johann Jacob Khün rajzolói közreműködését.

Khün legkésőbb az 1640-es évek végétől 1663-ig állt Lippay szolgálatában; 1664-től már Esterházy Pál udvari festőjeként dolgozott.⁵⁹ A kertlátképsorozat kivitelezésében minden bizonnyal szintén közreműködött a korábbi primási orvos, Polycarpus Procopius Bonannus (1623/24–1663), aki a bányavárosok orvosává való kinevezése (1657) után is folytatta tevékenységeit az érsek tudományos és művészeti szakértőjeként (az 1662. év végéig), aktív szerepet vállalva a kert berendezésének 1658-ban lezáruló utolsó nagy munkálataiban is.⁶⁰

A széria lapjainak feliratait talán Lippay János fogalmazta, aki 1659-től 1665-ig tartózkodott bátyjánál az érseki udvari misszióban, vagy még valószínűbben Trinkellius, aki 1661-től 1665-ben bekövetkezett haláláig, tehát épp a sorozat kivitelezése és megjelentetése idején volt a primás gyóntatója, s vélhetően az ő választását tükrözi a címlap Ezékiel könyvéből vett idézete – a mű mottója – is.⁶¹

A kert legkorábban 1659 tavaszától, az uralkodó és Lipót Vilmos főherceg kertlátogatásának időpontjától állhatott készen valamennyi elemében a látképsorozat előrajzainak megkezdéséhez.⁶² A remetéség Szent Jeromos-szobra már 1657 szeptemberében a helyére került, az eremitórium belső kialakítása azonban csak egy évvel később fejeződött be (amiért Daniel Neuberger még a rákövetkező 1659. év végén sem kapta meg a fizetségét).⁶³ A labirintus cserjéinek kiültetését csak 1658 őszén (az útrendszer újratervezését követően) végezték el,⁶⁴ a friss telepítés azonban akkor még nemigen érthette el az „F” jelű lapon ábrázolt összhatást sem. A széria kivitelezése vélhetően legkésőbb az 1663. év elején befejeződött; nyomtatására még az év első hónapjaiban, a török veszedelem előtti utolsó időben kerülhetett sor. A pozsonyi kert látképeinek sorozatából napjainkig előkerült lapok – a teljes címlapkép újabb, feltehetően a 18. század végén készült levonatának kivételével⁶⁵ – ekkor láthatnak napvilágot.

A sorozat példányai

A széria legteljesebb ismert példányát a coburgi lapok alkotják. A levonatok kétségkívül egyazon munkamenetben készültek: koronás kétfejű sast formázó fő vízjelük azonos, öt lap pedig emellett „MG”-monogramos ellenoldali vízjellel is rendelkezik (az „F”, „G”, és az egyik „H”, valamint az egyik „K” jelű lap, továbbá a négy szobor betűjel nélküli ábrázolása).⁶⁶ A tizennégy lap közül egyedül a „D” jelű nem visel vízjelet.⁶⁷

A *Notitiában* ismertetett exemplum vélhetően a coburginál kevesebb lapot tartalmazott. Címlapképe a lemez befejezett, végleges változatának lenyomata volt – erre Bél egyértelműen utal jegyzetében, idézve a felső képmező feliratának a lapok pozsonyi kiadására utaló „Posonii in Ungaria” kiegészítését.⁶⁸

Bél Mátyás nem a betűjelek sorrendjében, hanem a nyugati látkép alapján tett fiktív séta keretében mutatja be a kert látványosságait. A ma ismert tizenhat kép közül négy egyáltalán nem szerepel kommentárjában: nem ejt szót a *hortus italicus* látképéről („L”), és a coburgiak közül nem ír a „K” betűjellel ellátott két szobordíszes szökőkút-kompozíciónak szentelt lapokról, valamint a kert „középső négyzetes mezőit” díszítő négy szoboralak betűjel nélküli ábrázolásáról.⁶⁹ Az eremitórium homlokzatképét („M”) sem említi egyértelműen: csak egy „remete” (nyilván a Szent Jeromos-szobor) alakjának szokatlanul nagy méretére utal (igen röviden, vélhetően a nyugati látkép nyomán), s leírásában a Coburgban fellelt lap részletes feliratának egyetlen eleme sem

szerepel.⁷⁰ A *Notitia* szövegrészletét a grafikai sorozat eddig fellelt maradványaival összevetve tehát úgy tűnik, hogy az 1735-ös leírás alapjául szolgáló „libellus”⁷¹ nem tartalmazta a teljes sorozatot, csupán annak tizenegy vagy legfeljebb tizenkét, füzetbe kötött lapját.

Az a szériapéldány, amelyből Bél dolgozott, s amelyhez minden bizonnyal Esterházy Imre hercegprímás (1725–1745) jóvoltából férhetett hozzá, a mai napig ismeretlen. A Főszékesegyházi Könyvtár ma csupán a sorozat egyetlen lapját őrzi: az együttes keleti látképet, amely vízjele alapján a Nemzeti Múzeumban őrzött unikális *hortus italicus*-látképpel azonos sorozatpéldányhoz tartozhatott egykor. Mindkét (erősen körbevágott) lapon középen az 1680-as évekig alkalmazott bécsi vízjel látható: ornamensekkel kísért kettős körben koronás büszt elölnezetben, fent középen mitra, a tondó mögött keresztben elhelyezett kulcs és pástörbot kettős kontúrral, balra H, jobbra K betűjellel.⁷²

Peter Christian Franz Papius mainzi érseki alkancellár példánya és a proveniencia tanulságai

Az Akadémiai Könyvtárba került töredék (Vigyázó Ferenc müncheni vásárlása) a sorozat egyetlen, közel egykorú és azonosítható provenienciával rendelkező exempluma, amely négy, egykor szintén füzetként összefűzött lapot foglal magában: a dedikációs kép még hiányosan feliratozott, korai változatát, a nyugati látképet és a két szökőkút („H”) ábrázolását. A címlap korai levonata feltehetően approbációs példány: a hiányos feliratok mellett a papír vékonyabb, rosszabb minősége és az erős festéknyomok egyaránt arra engednek következtetni, hogy a lap a lemezről készült legelső levonatok egyike lehet. Középen azonosítatlan vízjel: díszítőmotívumokkal kísért kettős körbe foglalt kettős kontúrú hatágú csillag vehető ki; a három további lapon nem látható vízjel. Az ajánlási szöveg alatt olvasható kéziratos *possessori* jelzés legújabb, revideált olvasata alapján így oldható fel: „Sum ex lib.[ris] P.[etri] C.[hristiani] F.[rancisci] Papii v[ice] C[ancellarius]. Herb[ipolensis].” A lapok egykori tulajdonosa tehát az eddigi feltételezéssel szemben nem gróf Gimesi Forgách Pál esztergomi kanonok (1677–1746) volt, aki könyvtárának köteteiben elhelyezett kéziratos és sokszorosított tulajdonosi felirataiban „PCF”-ként („Paulus Comes de Forgách”) szerepelt,⁷³ hanem Peter Christian Franz (Petrus Christianus Franciscus) (von) Papius (von) Pape, 1620 körül – 1687) jogtudós, 1648-tól Johann Philipp von Schönborn (1605–1673) würzburgi püspök, mainzi érsek és választófejedelem⁷⁴ tanács-

sa és alkancellárja (*kurmainzischer Hofrat, Vizedom, Vizekanzler, würzburgischer Regierungskanzler*). 1660–1663-ban erfurti főbíró (*Stadtschultheiß*); 1664-ben Erfurt városa és a francia támogatást élvező mainzi választófejedelem közötti konfliktus során tanúsított helytállása (közvetítői szerepe) okán nemesi oklevelet kap (*großes Pfalzgrafendiplom*). Würzburgi püspöki tanácsosi és kancellári tisztségeit Johann Hartmann von Rosenbach, Philipp von Dernbach és Konrad Wilhelm von Wernau püspöksége idején is betöltötte (1673 és 1684 között).⁷⁵

Papius által ellenjegyzett oklevelek és szignójával ellátott további levéltári dokumentumok igazolják, hogy a sorozat négylapos töredékéhez tartozó címlapot hajdani *possessor*a saját kezű tulajdonosi jelzésével látta el.⁷⁶ Bár kissé meglepő, hogy épp a széria e korai, a dúcok teljes befejezését megelőzően nyomtatott példánya került a Rajnai Szövetség elnöke, Johann Philipp von Schönborn környezetének egyik legjelentősebb tagjához, az *ex libris* feloldása nyomán fontos korábbi megállapítások nyerhetnek igazolást a látképsorozat funkcióját, reprezentációs szerepét illetően. Papius példánya minden bizonnyal Lippay ajándékként került Würzburgba 1663–1665 között, ami arra utal, hogy a pozsonyi kertet megörökítő kiadvány terjesztése az érvényes politikai kapcsolatok és célok mentén haladt. A sorozat megrendelése tehát elsődlegesen a nemzetközi politikai reprezentáció aktuális igényével függhetett össze: Az adott történelmi pillanatban kiemelt fontossággal merülhetett fel a primás (európai szintű) politikai jelenlétének, rangjának, pozíciójának illusztratív hangsúlyozása a „kert művei” által, amelyek a szűkebb korszak közismert reprezentációs toposzait valósították meg.⁷⁷ A coburgi kabinetben fennmaradt, ismeretlen provenienciájú szériapéldány feltehetően a Würzburgba került füzethez hasonló úton: politikai ajándékként juthatott Németországba.

A szűkebb elitnek szánt kiadvány sajátosan exkluzív funkciója magyarázatot adhat a lapok különösen nagy mértékű szétszóródására és hosszú lappangására. Míg Lippay János *Posoni kertjének* három kötete (1664, 1667) számos magyarországi és erdélyi egyházi és világi könyvtárba eljutott, s a mű tudományos, politikai, gazdasági és kertészeti jelentőségét az utókor is folyamatosan számontartotta, sőt, egy részleges és egy teljes új kiadása is készült a 18. században,⁷⁸ addig a kertet megörökítő látképsorozatról hírt adó közel kortárs reflexió kimerül Bél Mátyás 1735-ben megjelent leírásában. Aszériára való képi utalás is csupán egyetlen további kiadványban szerepel: Zacharias Traber 1675-ben kiadott *Nervus opticus*ának egyik ábráján nyilvánvaló a megfelelő kertlát képi elem mintakép-szerepe.⁷⁹

A széria címlapjának felirata Pozsonyt jelöli meg a sorozat kiadási helyeként, a nyomtatás helye azonban leginkább Nagyszombat vagy talán Bécs lehet, miután a pozsonyi jezsuita kollégium vezetése alatt álló „érseki nyomda” 1652 óta nem működött.⁸⁰ A rézlemezek sorsára vonatkozóan nincs adat, az elképzelések szempontjából azonban lényeges körülmény, hogy a címlap újabb levonata, amely még 1869 előtt (a Papius-/Vigyázó-féle lapok megszerzését megelőzően, azoktól függetlenül) került a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárába, kiváló minőségben készülhetett el a 18. század vége táján vagy a 19. század első éveiben, dúca tehát mindaddig teljes épségben rendelkezésre állt az újranyomás ismeretlen helyszínén. A levonat kora egybeesik a nagyszombati egyetemi nyomda felszereléséhez tartozó régi (1750 előtti) rézlemezek szétszóródásának időszakával: a Jézus Társaság feloszlásakor készült leltárban „rég, már nem használt” dúcok összességéként feltüntetett lemezek (köztük az augsburgi Wolfgang Kilian 1641-es „ad vivum” megrajzolt Lippay-portréjának nyomódúcával, valamint a Ferenczffy Lőrinc-féle *Historia Hungariae* jelenetes illusztrációinak lemezeivel)⁸¹ az egyetem Budára költözését (1777) követően igen hamar (már az 1800–1810 körüli évekre) másodkézbe kerültek; vándorlásuk folyamata és további (egy részük esetében Jankovich Miklós gyűjteményén át a Nemzeti Múzeumba, majd a hozzá csatolt Történelmi Képcsarnokba vezető) útjuk azonban jegyzékszerű források hiányában részleteiben nem követhető.⁸²

A coburgi lelőhely jellegzetességei

Az érseki kertről készült metszetek lelőhelye nem nyújt segítséget a metszetsorozat kora újkori szerepének, funkciójának rekonstruálásához, s annak megválaszolásához, hogy miért éppen a *Kunstsammlungen der Veste Coburg* őrizte meg a látképeket ilyen jelentős számban. A pozsonyi érseki kertre vonatkozó tizennégy metszetnek a coburgi gyűjteménybe kerüléséről jelenleg csak az bizonyítható, hogy 1882-ben már ott találhatóak.⁸³ A sorozat darabjait nem egybefűzve, egységként tárolták; a két kevésbé minőségű metszetet, amelyek a Szent György-szobros medencét és a négy egész alakos szobrot mutatták be, külön kötetbe illesztették. A nyolcszáz éves coburgi várban, Németország egyik leggazdagabb összetett műfajú képzőművészeti gyűjteményében a metszetkabinet kilencezer művész 220 000 alkotását őrzi. A grafikai kollektív megalapozása a 18. század végéhez, még inkább az 1800-as évek kezdetéhez köthető, amikor a több

ára szakadó szász uralkodóház, a Wettin-ház kisebb hercegi oldalágai a Német-római Birodalom frank kerületi hadaiban és a Habsburg-dinasztia császári és királyi hadseregében aktív katonai szerepet vállalva, valamint sikeres házassági stratégiával hosszú távra be tudtak épülni a legjelentősebb európai uralkodóházakba.⁸⁴

A grafikai gyűjteményt Franz Friedrich Anton (1750–1806) szász-coburg-saalfeldi herceg alapozta meg, aki anyagi nehézségei ellenére is komoly összegeket fordított a nagy lendülettel és hozzáértő módon gyarapított könyv- és metszetgyűjtemény kialakítására, majd röviddel halála előtt még egy természettudományos gyűjteményt is létrehozott.⁸⁵ A meghatározó európai (angol, portugál, belga, bolgár, román) királyi házakban egyre nagyobb befolyással bíró örökösök a metszetgyűjtemény gyarapítását is tudatos stratégiával kapcsolták a család nemzetközi jelentőségének reprezentációjához. I. Ernest (1784–1844), a Szász-Coburg-Saalfeld ág utolsó (1806–1826) és 1826-tól a Szász-Coburg-Gotha ág első hercege 1839-ben nyilvános múzeumként is megnyitotta a fegyver- és éremkollekcióval, valamint egyházi relikviákkal bővített gyűjteményt. A következő generáció, II. Ernest herceg (1818–1893) és testvére, Albrecht (1819–1861), Viktória királynő unokatestvére, majd 1840-től 1861-ig férje nagy volumenű vásárlásokkal, ajándékozásokkal gyarapította a szellemi és anyagi örökséget.

A szász Wettin-háznak s különösen az ideiglenesen több ágra váló coburgi oldalágnak sokféle érdeke és kötődése mutatható ki a 18. század végén és a 19. század elején a Magyar Királyság irányában. Friedrich Josias szász-coburgi-saalfeldi herceg (1737–1815) a Habsburg császári-királyi hadsereg és a Német-római Birodalom tábornagya 1755-től 1794-ig jelentős hadi sikereket ért el mind a hét-éves háborúban, mind pedig 1787 és 1792 között az Oszmán Birodalom elleni küzdelemben. A Mária Terézia-rend nagykeresztjét is elnyerte, s 1791-ben az uralkodó a Magyar Királyság katonai kormányzójává nevezte ki,⁸⁶ majd még ebben az évben magyar indigenátust is kapott. A leszármazott nélkül elhunyt nagybáty érdemeire a család következő generációja is tudott hivatkozni 1827-ben egy újabb, még nagyobb vagyont hozó honfűzés alkalmával. Friedrich Josias testvérenek, Ernest hercegnek (1724–1800) a fia, Ferdinand Georg szász-coburg-gothai herceg (1785–1851) 1816-ban feleségül vette Koháry Mária Antóniát (1797–1862), az 1815-től birodalmi herceg Koháry Ferencnek (1767–1826), a Magyar Udvari Kancellária kancellárjának lányát. Ferdinánd György császári királyi altábornagy katonai érdemeire tekintettel az uralkodótól megkapta felesége 1826-ban fiúágon kihalt családjának

birtokait, a Koháryak többgenerációs katonai és politikai szolgálatait is elismerve.

A Koháry család felől is érdemes áttekinteni a metszetes politikai reprezentáció értékeinek ismeretét, különösen úgy, hogy a 17. század végén, 18. század folyamán a család több tagja nagy karriert futott be,⁸⁷ amelyben a katonai érdemeiken túl a császári udvarban való aktív jelenléte s a jezsuita neveltetés egyaránt fontos szerepet játszott. Az 1685 júliusában grófi rangra emelt, 1714-től országbíró Koháry Istvánt (1649–1731) Léva ostrománál 1664 júliusában elesett apja, Koháry István (1616–1664) hadi tetteire való tekintettel I. Lipót már akkor füleki kapitánnyá nevezte ki, amikor az ifjú még a nagyszombati jezsuita kollégiumban tanult.⁸⁸

I. Lipót pártfogolta az ifjabb Koháry István bécsi egyetemi tanulmányait, melyek során Koháry két magas színvonalú tézislapot is bemutatott 1666-ban és 1667-ben.⁸⁹ A képzéséhez itáliai utazás és Szelepcsény György esztergomi érsek kapcsolatait erősítő római látogatás is hozzátartozott.⁹⁰ 1720–1726 között több füzetben kiadott versei szintén arról tanúskodnak, hogy jól ismerte a barokk politikai reprezentáció szimbolikus eszköztárát.⁹¹ A visszafoglaló háború alatt személyes katonai érdemeiket szerzett, annak ellenére, hogy Thököly Imre 1682-ben Füleknél több évre fogságba vetette.⁹² Bár a 18. század elején is megpróbálta a végvári küzdelmek emlékezetét képviselni,⁹³ az ország modernizálásában is szerepet vállalt, az egyházi intézmények és különösen az iskolák támogatására (a nagyszombati, kecskeméti piarista gimnázium alapítójaként és a váci ferences kolostor építőjeként) és a füleki ferences könyvtár gyarapítására nagy összegeket fordított.⁹⁴ A közvetlen leszármazott nélkül elhunyt Koháry István vagyoni és szellemi örökségét a testvérének fiai tudták udvari karrierjük kiépítésére fordítani. A Koháry, majd Koháry-Coburg család Bécsben való jelenléte nemcsak a családi kapcsolatrendszer alakítása és a folyamatos rangemelkedés szempontjából tanulságos, hanem azt jelzi, hogy a jezsuita rend 1773-as feloszlását követően figyelemmel kísérhették a világi gyűjteményekbe kerülő kiadványok útját, bár Mária Terézia 1775. február 16-án kiadott rendelete értelmében 1781-re gondosan felmérték és mentették a könyvállományt, különösen a nagyszombati egyetem és a jezsuita kollégium anyagát, amelyet a budai várba, majd 1784-ben Pestre szállítottak, további feloszlattott rendek anyagával bővítve.⁹⁵

A coburgi gyűjtemény utólagos nagy volumenű vásárlás eredménye, amely valószínűleg több 17. századi kollekciót is tartalmaz. Franz Friedrich Anton 1802-ben 312 metszetet vásárolt Paulus II. Praun (1548–1616) nürnbergi kereskedő Bolognában,

majd Nürnbergben 1616-tól 1801-ig látogatható híres gyűjteményéből, Johann Friedrich Frauenholtz-tól és társaitól, akik 1801-ben felvásárolták, majd tovább értékesítették az 1770-es évektől eladásra szánt, mintegy tízezer műtárgyat, köztük hatezer grafikát magában foglaló, korabeli nyomtatott katalógusokkal ismertetett kollekción.⁹⁶ A coburgi grafikai gyűjteményben sok a magas esztétikai értékű, kiemelkedően jelentős művésztől (Lucas Cranach, Albrecht Dürer, Hans Holbein, Rembrandt) származó alkotás, mégis feltűnően nagy számban szerepelnek rajzoló, metsző, kiadó és kiadási hely megjelölése nélkül közzétett 16–17. századi röplapok, melyeket nem a művészi kvalitás miatt vásároltak korabeli gyűjtők, hanem jelentős hadi és politikai események, ceremóniák, egyházi és világi ünnepek képi mementójaként.⁹⁷

A coburgi gyűjtemény kiugróan gazdag a harmincéves háború idején közzétett véleményformáló „képi publicisztikákban”.⁹⁸ A szellemes politikai allegóriák, szofisztikált gúnyképek a sokszorosított grafika ismeretközli, információteauráló és propagandisztikus szerepét elsősorban a Német-római Birodalom vonatkozásában képviselték. A várostromokra, városlátképekre, portrékra, koronázásokra, szövetségkötésekre vonatkozó coburgi röplapok tematikai szempontból sok hasonlóságot mutatnak a 17. századi művelt kortársak által összeállított gyűjteményekkel, bár nincsenek műfajok, témák szerint vagy kronologikusan kötetekbe rendezve,⁹⁹ mint a krajnai főnemes, polihisztor, Johann Weichard Valvasor (1641–1693) 7921 darabos metszetgyűjteménye,¹⁰⁰ vagy az alapvetően szintén 17. századi állapotában, Arolsen kastélyában fennmaradt Waldeck-Pyemont-metszetgyűjtemény,¹⁰¹ ahol a külön kötetekbe került röplapok döntő többsége a harmincéves és az 1663–1664-es háborúra, illetve az 1670-es évek francia–holland konfliktusára vonatkozik. A 18. századtól a politikai és kulturális elit a kuriozitások helyett a művészi kvalitású képek gyűjtésére koncentrált,¹⁰² a festmények mellett a metszetekben is inkább az esztétikai értéket keresve, kevésbé a képi „kordokumentumot”.¹⁰³

A coburgi metszetgyűjtemény gazdag elegáns barokk *almanach royal*-okban, amelyek a 17. század második felétől a 18. század közepéig diplomáciai ajándékként is funkcionáltak, de városi hivatali épületek belső tereit is díszítették.¹⁰⁴ E minőségű sokszorosított grafikákat egyaránt használták világi és egyházi döntéshozók az aktuális politikai fordulatok iránti figyelem felkeltésére és konkrét döntések jelentőségének terjesztésére.¹⁰⁵ A coburgi gyűjteményben több, Párizsban kiadott *almanach royal* található, köztük sok kompozíció XIV. Lajos uralkodásának eseményeit közvetíti. A párizsi falinaptárakra került korabeli német kéziratos feljegyzések

bizonyítják a Német-római Birodalom kortárs gyűjtőinek értő, az esztétikai érték mellett a politikai reprezentáció újdonságait is gondosan figyelemmel kíséző metszethasználatát.

A metszetsorozat és a leíró források viszonya

A coburgi metszetek sokrétű összegzést, „képes katalógust” adnak a pozsonyi kertről. Az épített látványosságokról készült metszetek információértékét, hitelességre törekvését támasztják alá a kortárs szemtanú, Johann Sebastian Müller (1634–1708), az I. Lipót császárhoz küldött, Rudolf Wilhem Krausse vezette szász-weimari követség titkára által 1660 áprilisában papírra vetett részletes feljegyzések.¹⁰⁶ A jénai egyetemen jogot tanult kancelláriai hivatalnok, később levéltáros Müller 1660 márciusától vezette nem hivatalos, a felkeresett udvarok prominens tagjairól, helyszíneiről, eseményeiről, alkalmanként ágenseiről¹⁰⁷ mégis adatgazdag, érdemi ismereteket rögzítő úti-naplóját.¹⁰⁸ A császárvárosból Pozsonyba látogató Müller a Magyar Királyság ideiglenes fővárosát egszerre mutatta be hatékonyan működő, többsé-

gében evangélikus lakosságú szabad királyi városként és országos központként. Pozsony város kapujának politikai egységet hangsúlyozó, különleges feliratát („Omne regnum in se ipsum divisum desolabitur”) szintén hitelesen megörökítette,¹⁰⁹ és az evangélikus templom szószékén látható pelikánszobrot is megemléltette. Az esztergomi érsekek, primások politikai befolyása mellett Weselényi Ferenc nádor (1655–1667) szerepéről, s nádori elődjéről, Pálffy Pálról (1649–1653) és elegáns kertjéről is megemlékezett. Müller értő szemmel, felekezeti elfogultságot kerülve figyelte az udvari ceremóniákat és a politikai reprezentáció kurrens eszköztárát, s kiemelt érdeklődéssel örökítette meg a kastélykertek látványosságait mind a császárvárosban (a Favoritát, a császári vadasparkot vagy a Traun grófok kertjét), mind pedig utazása során: többek között a bambergi püspök nyári rezidenciájának különleges kerti vízemelő szerkezeteit vagy a Julius Heinrich szász-lauenburgi herceg (1586–1665) által kiépített Schlackenwerth (ma: Ostrov nad Ohří, Csehország) júniusi pompáját,¹¹⁰ amelyről Matthäus Merian a Német-római Birodalom városait bemutató népszerű sorozatában madártávlati rézmetszet-vedutát is közzétett 1650-ben.¹¹¹

1. Mauritius Lang, Johann Jacob Khün rajza után: A „madarak grottája” a nyaralókastély emeleti folyosóján. (Függelék, 3.) Rézkarc. Pozsony, 1663. Kunstsammlungen der Veste Coburg, Inv.-Nr. XIII,315,740

Bár Johann Sebastian Müller útinaplóját csak évtizedekkel később, 1714-ben adta ki Jénában a fia, a szintén weimari kancelláriai hivatalnok és levéltáros, Johann Joachim Müller (1665–1731), mégis mindkét időmetszetben kitűnik a pozsonyi kert önmagán túlmutató, a Magyar Királyság értékeit képviselő szerepe az Oszmán Birodalom elleni küzdelem kihívása idején. Az ifjabb Müller az „Entdecktes Staats-Cabinet” című művének első részében a döntéshozási mechanizmusokba enged bepillantást a Német-római Birodalom török elleni háborúba küldött segélyeit is megőrkítve,¹¹² a második rész pedig apja Weimarból induló, Coburgon át a két frank kerületi központ, Bambergben és Nürnbergben keresztül Bécsbe tartó, majd morva és cseh területeken át Weimarba visszavezető utazása során lejegyzett naplójának közlése.¹¹³

Johann Sebastian Müller részletes leírásai bizonyítják, hogy a pozsonyi kert látványosságairól most előkerült tíz metszet realitásra törekvő „képes beszámolóként”, egyfajta „virtuális sétaként” közvetített érdemi ismereteket a pozsonyi kertről, a Magyar Királyság ideiglenes fővárosában reprezentált gazdasági, tudományos és politikai értékekről, Lippay György esztergomi érsek jelentős politikai súlyát is megjelenítve. Részleteket tekintve alig található ellentmondás Müller leírásai és a metszetek között. Az egyetlen lényeges eltérés – a szivárványos szökőkutak említésének elmaradása mellett – a Parnasszus esetében fedezhető fel, ahol a követi titkár a korabeli európai minták nyomán a múzsákat és erdei isteneket sokféle hangszerrel: dobbal, harsonával, hegedűvel, pásztorsíppal írja le,¹¹⁴ míg a képen csak fúvós hangszerek láthatók (8., 8a kép). Az ellentmondás nem Müller szövegének hitelességét kérdőjelezi meg, inkább azt jelzi, hogy sorai nem a kerti látványosságok katalógus-szerűen pontos jegyzékét adták vissza, hanem inkább a különlegesség összképét, jelentését érzékeltették.

Müller naplójában nincs arra utalás, hogy metszeteket látott volna a kertről, miközben a kvalitásos kollekciókat, mint Lipót Vilmos főherceg (1614–1662) híres műgyűjteménye,¹¹⁵ illetve a grafikai reprezentáció értékét is gondosan számontartotta. Nürnbergben feljegyezte, hogy a városi tanács könyvtárában jelentős számban láthatóak Albrecht Dürer alkotásai, bécsi templomokban pedig a „híres festő” (Joachim von Sandart (1606–1688) festményeire utalt.¹¹⁶ Müller részletes beszámolót közölt művészi kvalitásukról ismert alkotókról és neves mesterekről egyaránt, felsorolta a pozsonyi kert eremitóriumának figuráit is kivitelező császári udvari szobrász és viaszmintázó, az augsburgi Daniel Neuberger (1621–1680) bécsi kínálatát,

és több kortársához hasonlóan megemlékezett a nürnbergi Hans Hautsch (1595–1670) különleges technikai szerkezeteiről és a fiaival együtt épített automata hintóról.¹¹⁷

Az újonnan előkerült látképek tanulságai a levéltári források tükrében

A felső galéria a madarak grottájával (C)

A *Notitia* szövegében tévesen a földszinti galéria díszeként említett, madárfigurákkal és madárdalt utánzó automatákkal felszerelt múrom-konstrukció ábrázolása (C) az egyetlen eddig előkerült képi forrás a nyaralókastély belső tereire vonatkozóan (1., 1a kép).¹¹⁸ A lap felirata szerint azonban a helyszín a *superior galleria*, közelebből minden bizonnyal a sétálófolyosó (korábbi elképzelés szerint kettős ablakkal megnyitott) északi végfala, amelyet teljes szélességében elfoglal a düledező antik romokat imitáló, részben térbe állított elemekből felépülő *capriccio*, előtérben beomlott keresztboltozat csonka ívezeteit tartó pillérekkel, alatta párkány és pillér omladékával. A háttérben, közvetlenül a falsík előtt középen megnyitott balusztrád húzódik; a mögötte lévő falfelületet fasorokkal szegélyezett,

1a Az 1. kép részlete a *galleria superior* festményeivel. *Kunstsammlungen der Veste Coburg, Inv.-Nr. XIII,315,740*

távolba vesző országutat és felhős-madaras égboltot imitáló *trompe l'oeil* festmény tölti be. A vélhetően festett fából megformált építészeti elemekből kialakított, efemer jellegű összeállítást helyenként deszkázat és a romokon nőtt növényeket imitáló dekoráció élénkíti.

Az építészeti maradványokon hét madár ül, amelyekhez a lap felirata szerint madárdalt („*diversarum avium artificiosus concentus*”) imitáló gépezet csatlakozott. A hidraulikus zeneautomatát („vívvel hajtó, madarak éneklését követő instrumentumot”) Lippay halála után, 1666 januárjában az északi oldalszárny középfolyosóján, a könyvtár előtti szakaszon vették leltárba.¹¹⁹ A madarak között egy bagoly is helyet kapott, amely az analóg összeállításokban (így nyilván a pozsonyi konstrukciónál is) fontos szerepet játszott: huhogására vagy fejmozdulatára hirtelen elhallgatott a madarak kórusa, ahogy azt a szerkezetípus etalonja, a Villa d’Este kertjének *Fontana della Civettája* (Luc LeClerc 1565–66-ban kivitelezett műve) esetében dokumentálják a források.¹²⁰

A pozsonyi „instrumentum” feltehetően az együttes 1650-re már elkészült díszei közé tartozott, s minden bizonnyal Bonannus tervezte az érsék számára, ahogy később, 1655-ben Julius Heinrich von Sachsen-Lauenburg schlackenwerthi díszkertjébe is ő küldött hasonló szerkezetet.¹²¹ Ez lehetett a Kircher *Oedipus*-dedikációjában is dicsért hidraulikus gépezetek egyike, s talán nem a véletlen műve, hogy Kircher művében a Lippaynak szóló ajánlással bevezetett *classis* tartalmazza a „Memnón madaraként” aposztrofált, mozgást és csivitelést imitáló pszeudoegyiptomi gépezet (Salomon de Caus nyomán megfogalmazott) leírását és vázlatos ábrázolását.¹²² A pozsonyi sorozat e lapjának felirata azonban kivételesen szerény: nem emlékezik meg a szerkezet jellegéről, és nem tartalmaz különösebben érzékletes leírást sem. Bél Mátyás megjegyzése, miszerint a csivitelés még „az élő madarakat is odavonzotta”, nem a lap feliratából származik, hanem a metszet szellemes részletére reagál: a romokon csivitelő madarakhoz jobbról alászállva két élő példány érkezik – az invenciózus szerkezet sikerét illusztráló rajzoló ötlet hatására vagy a háttérbeli falkép illuzionisztikus elemeként.¹²³

A lapon a múrom-konstrukciótól balra a felső galéria utolsó ablaka látható, amelyben egy oldalnézetben ábrázolt ifjú könyököl, a kertet szemlélve. A jobb oldalfalon a bilincsbe vert, bűneit bánva imádkozó bibliai Manassész király félalakos képe tűnik fel, amelyről az 1666-os leltár is megemlékezik, a könyvtári „galéria” tárgyai között említve a festményt („*Monasses képe táblában*”).¹²⁴ Mellette hasonló formátumú kép függ, hadi vértbe öltözött bibliai király (feltehetően Saul) félalakjával. Mind-

két festmény egy, az Ó- és Újtestamentum bűnbánóit felvonultató sorozat tagja lehetett; ugyanezen szériához tartozhatott az 1666-ban a nyaralókastély „öreg dispensájában” leltárba vett Szent Péter- és Mária Magdolna-kép is.¹²⁵ A sorozat darabjai eredetileg a *superior galleria* ablakközeiben függhettek, az ott inventált pápai és primási portrékkal együtt.¹²⁶

Az alsó galéria (D) és a medence (E)

Az alsó galéria grottáját bemutató veduta feliratát Bél Mátyás változatlan formában közölte művében,¹²⁷ az újonnan előkerült lap azonban több újdonságot is tartogat (2. kép).¹²⁸ A látkép a Szent György-medence északkeleti sarkát és a kastély északi oldalszárnyának földszintjét ábrázolja. A dudás és négy szirén alakjával benépesített, zenélő automatával és vízijáték-gépezettel felszerelt, rusztikus műbarlangként kialakított *niche*-grotta helyzete megegyezik azzal, amit a medencét ábrázoló „E” betűjelű lap sejtet (Vita, 5. kép),¹²⁹ a nyaralókastély nyugati homlokzatának nyitott oszlopos-árkádós földszinti folyosója tehát – a korábbi elképzeléssel ellentétben – valóban átfordulva folytatódott az északi oldalhomlokzat mentén, egészen a magtárnak a kastély tömbjéhez való csatlakozásáig, és a fülkét alkotó építészeti keretbe foglalt műbarlang e folyosószakasz keleti végfala előtt kapott helyet. (Az eredeti rekonstrukciós elképzelés szerint az oldalszárny északi traktusában a kerteszek használatában lévő, három boltszakasznyi teret betöltő helyiségek így minden bizonnyal a *hortus italicus* mellett jelzett épületbe pozicionálандók.)¹³⁰

A sávozott falpillérekkel szegélyezett, fent egy egy delfinfigurával közrefogott fülkében kialakított, *conchával* koronázott, természetes kagylókkal és korallokkal díszített sziklából emelt konstrukció közepén, kisebb magaslaton ülő dudásfigura kezében épp működésbe lép a hangszerébe rejtett vízijáték. Körülötte, a trónusát képező magaslat alatti medencében négy szirénfigura játszik: ketten közülük (az előtérben) trombitálnak, ketten pedig (kissé hátrébb, az árnyékban) talán töröksípot fújnak. A sziklás barlang boltíve mintegy a jelenet háttérét képező tengeri tájra nyílik: a figurák tágabb környezetét a nyíláson át látható falkép jeleníti meg, kissé balra jól kivehető szigonyos Neptun-alakkal. A szirének zenéjét feltehetően hidropneumatikus meghajtású, fésűfogas hengerrel vezérelt automata szerkezet szolgáltatta, s elképzelhető, hogy a figurák a dudás által elfoglalt szirt körül forogtak, a *Les raisons des forces mouvantes* első könyvében bemutatott Neptun-diadalfogathoz hasonlóan, az ott ismertetett szerkezet elvén.¹³¹ Az automata szobrok anyaga festett hársfa lehetett, a grotta építészeti kerete kő és stukkó.¹³²

2. Mauritius Lang, Johann Jacob Khün rajza után: A dudás és a szirének grottája a kastély nyitott oszlopos-árkados földszinti folyosóján. (Függelék, 4.) Rézkarc. Pozsony, 1663. Kunstsammlung der Veste Coburg, Inv.-Nr. XIII,315,746

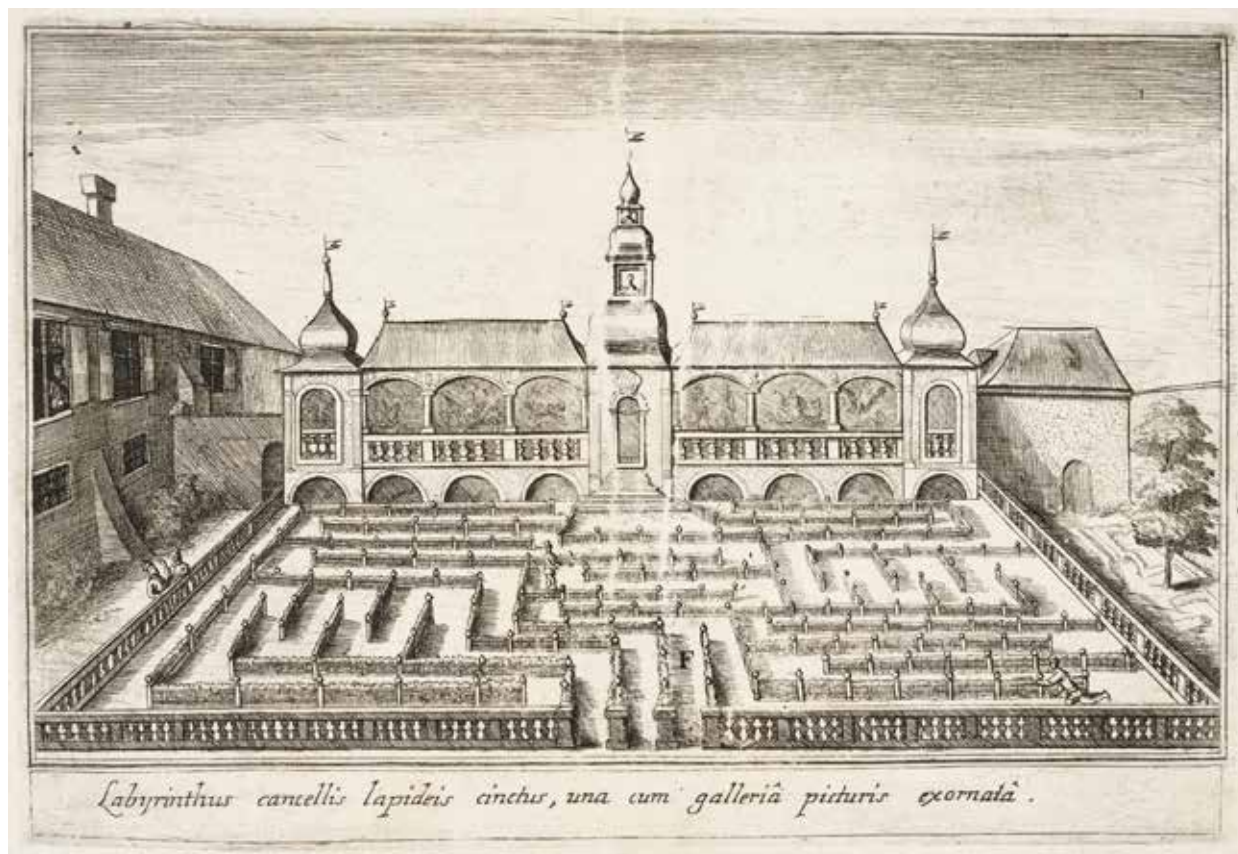
A labirintus és a galéria (F)

A déli kastélyszárny külső homlokzatának részletét, a hozzá csatlakozó, nyugati oldalán nyitott oszlopos-árkados, festményekkel díszített emeleti galériával kialakított épület homlokzatát, valamint az előtte elterülő, frissen telepített, balusztráddal körülvevett labirintust ábrázoló látkép alapján immár több ponton korrigálhatók mindazon információk, amelyeket korábban az irreális arányai miatt bizonytalanul értelmezhető nyugati összkép és a későbbi források összevetése nyomán nyerhettünk az együttes itt látható elemeiről (3., 3a képek).¹³³

Az újonnan előkerült veduta részletesen ábrázolja a kilenc tengelyes, későbbi alaprajzai szerint kéttraktusos, kétszintes, kétoldalt eltérő faltagolással alacsony tornyokhoz hasonlóan kialakított, hagyma alakú toronysisakkal ellátott egy-egy tengelyes homlokzatszakaszokkal és díszes kaputoronyként megformált középrésszel rendelkező, magas, összetett tetőidommal koronázott épületet, amely ekkor feltehetően hármas funkcióval bírt. A negyedköríves nyílássorával a labirintusra néző, félpinceként épült alagsor (az ún. „labirintus alatti grotta”)¹³⁴ növényteleltetés és zöldségtárolás céljára szolgált; bár az emeleti padlószint megemelésével

később az épület földszintjét istállóvá alakították, a látkép alapján nyilvánvaló, hogy – az eddigi vélekedéssel ellentétben – ekkor még nem lehetett alkalmas e célra. A labirintusra néző, vélhetően zárt keleti hátfallal, emeletén balusztrádos, nyitott oszlopos árkados nyugati homlokzattal kialakított, keskeny nyugati traktusban volt a tulajdonképpeni galéria: a falképekkel díszített, reprezentatív sétálófolyosó, amely az épület középtengelyében nyíló, lépcsőfeljáráttal ellátott ajtón át lehetett megközelíteni. A bejárat felett Lippay címere függött. Az épület keleti traktusának 17. századi kialakítása és funkciója ismeretlen, vélhetően azonban kelet felé nyíló helyiség sor kapott itt helyet (akárcsak a későbbi évszázadokban), amely a primás 1657-ben kifejezett szándéka szerint a „háznép lakhatásának” céljára („pro habitatione familiae”) szolgálhatott.¹³⁵ A látkép tanulságait figyelembe véve talán a korábban véltől valószínűbben pozicionálhatók ide az 1666. évi inventáriumban említett, személyzeti használatú terek: a „Doctor laboratóriumos háza”, a titkár és az étkefogók szállása, a „diszler ház” és a „trombitás ház”.¹³⁶

A kamarakertet ábrázoló lap további fontos tanulsága, hogy a kastély déli oldalszárnya és a kama-

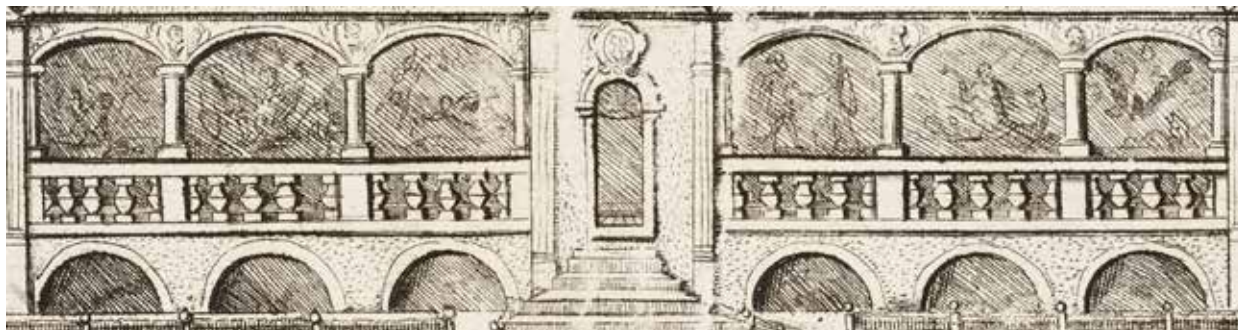

3. Mauritius Lang, Johann Jacob Khün rajza után: A labirintus és a kastélyhoz csatlakozó, nyugati oldalán nyitott oszlopos-árkádós, festményekkel díszített emeleti galériával kialakított épület homlokzata. (Függelék, 6.) Rézkarc. Pozsony, 1663. Kunstsammlungen der Veste Coburg, Inv.-Nr. III,315,748

rakerti galériás tömb között ekkor még csupán egy földszinti épülettag képezett összeköttetést, a labirintus felé nyíló ajtóval. (Feltehetően itt nyílt az épület pincéjébe vezető lejárát is.) Lippay idejében tehát nem létezett a déli oldalszárnyat keresztülszelő kocsíathajtó, amelynek kiépítésére nem is volt még szükség ekkor, miután az 1666. évi leltárban szereplő ún. „kis udvar” (az istálló és a kocsisín udvara) nem a labirintus épülete előtt, hanem mögötte, annak keleti oldalán volt.¹³⁷ A keleti látkép furcsa részlete tehát voltaképpen valós viszonyokat

ábrázol, azaz a kisebb udvar kerítésfala 1663-ban még jóval a déli kastélyszárny keleti véghomlokzata előtt húzódott, a két udvar közötti átjárás tehát itt volt lehetséges. Az istálló a kis udvar déli oldalán emelkedő L alakú épületben lehetett; ennek ajtós véghomlokzata az „F” jelű lapon jobbra látható.

A látképen balra a déli kastélyszárny helyiségeihez – a *capellanus*, a doktor, a „Pater Jezsuiták” és a prefektus szobájához – vezető folyosó ablakában álló alak szemléli a kamarakeretet. A labirintus Bonanus által tervezett kiültetési szerkezete Peter Lau-

3a A 3. kép részlete: a labirintus feletti „galéria” Metamorphoses-jelenetei. Kunstsammlungen der Veste Coburg, Inv.-Nr. III,315,748

remberg *Horticulturájának* (Frankfurt: Matthäus Merian, 1632) ábrájához áll közel,¹³⁸ bár átlósan szimmetrikus szerkesztésmódjában eltér tőle; pontos analógiája egyelőre nem azonosított.

A látkép ismeretében immár nyilvánvaló, hogy a Johann Sebastian Müller leírásában a szintén „galériaként” aposztrofált kerti lugasfolyosók után, a nyaralókastélyhoz csatlakozó épületrészek gyanánt említett, festménydíszes „galériák” a festett képekkel dekorált sétálófolyosókat jelölik – a kastély emeletén, valamint a déli kamarakert épületében. Müller török–magyar harci jeleneteket és mitológiai alakokat, Amphiónt, illetve Orpheuszt ábrázoló festményekről emlékezik meg leírásában e „galériák” kapcsán,¹³⁹ Lippay képzőművészeti reprezentációjának e fontos adataihoz azonban mindeddig egyetlen további forrás sem szolgált támpontokkal.

A kamarakertet bemutató lap különös jelentősége a labirintusnál lévő *galleria* festményeinek azonosítható ábrázolása. Feltételezhető alkotójuk, Johann Jacob Khün a vedután néhány vonallal is jól érzékeltette az árnyékos falon kirajzolódó képek főbb elemeit, s így az ábrázolt témák többsége – a sztereotip kompozíciós struktúrák, illetve a szorosan követett mintaképek révén – (feltételelesen) meghatározható.

A galéria falképei az ovidiusi *Átváltozások* jeleneteit ábrázolják, többségükben jól kivehetően a Bécs-szerte hamar ismertté váló és széles körben alkalmazott, kompilatív példatár: Johann Wilhelm Baur 1639–1641 között Bécsben kivitelezett, Jonas von Heysberg császári udvari tanácsosnak ajánlott *Metamorphoses*-rézkarcsorozatának lapjai után, amelyek mintakép-szerepének első (kortárs) példái éppen a Lippay számára is dolgozó és a primás környezetének tagjaival, köztük Johann Jacob Khünnel személyes kapcsolatban álló Daniel Neuberger munkái között található.¹⁴⁰ A bal oldali (északi) „saroktorony” íves nyílásában felsejlő, álló férfialak nem azonosítható, tőle jobbra, az első árkád íve alatt a víztükör fölé hajoló Narkisszosz figurája látható,¹⁴¹ a következő falszakaszt az állatoknak zenélő Orpheusz képe tölti ki,¹⁴² a harmadik árkádív alatt pedig Ikarosz bukásának jelenete tűnik fel.¹⁴³ A középtengelytől jobbra eső első boltszakasz kompozíciója Aeneas és a cumae-i Szibülla kettősét,¹⁴⁴ a második vélhetően a delfinháton ülve muzsikáló Arión alakját jeleníti meg (kivéteklént a Baur-sorozatától függetlenül), majd Ganümedész elrablásának jelenete zárja a sort.¹⁴⁵ A déli „tornyocska” falképe ismét egy magányos alakot ábrázol.

A grotta (G)

A grotta keleti homlokzatát bemutató lap különös precizitással jeleníti meg a teljes előlnézetből áb-

rázolt kétszintes épületet és külső dekorációjának részleteit – köztük a látképeket rajzoló Khün érseki udvari festőként létrehozott, saját freskóműveit (4., 4a–c képek).¹⁴⁶

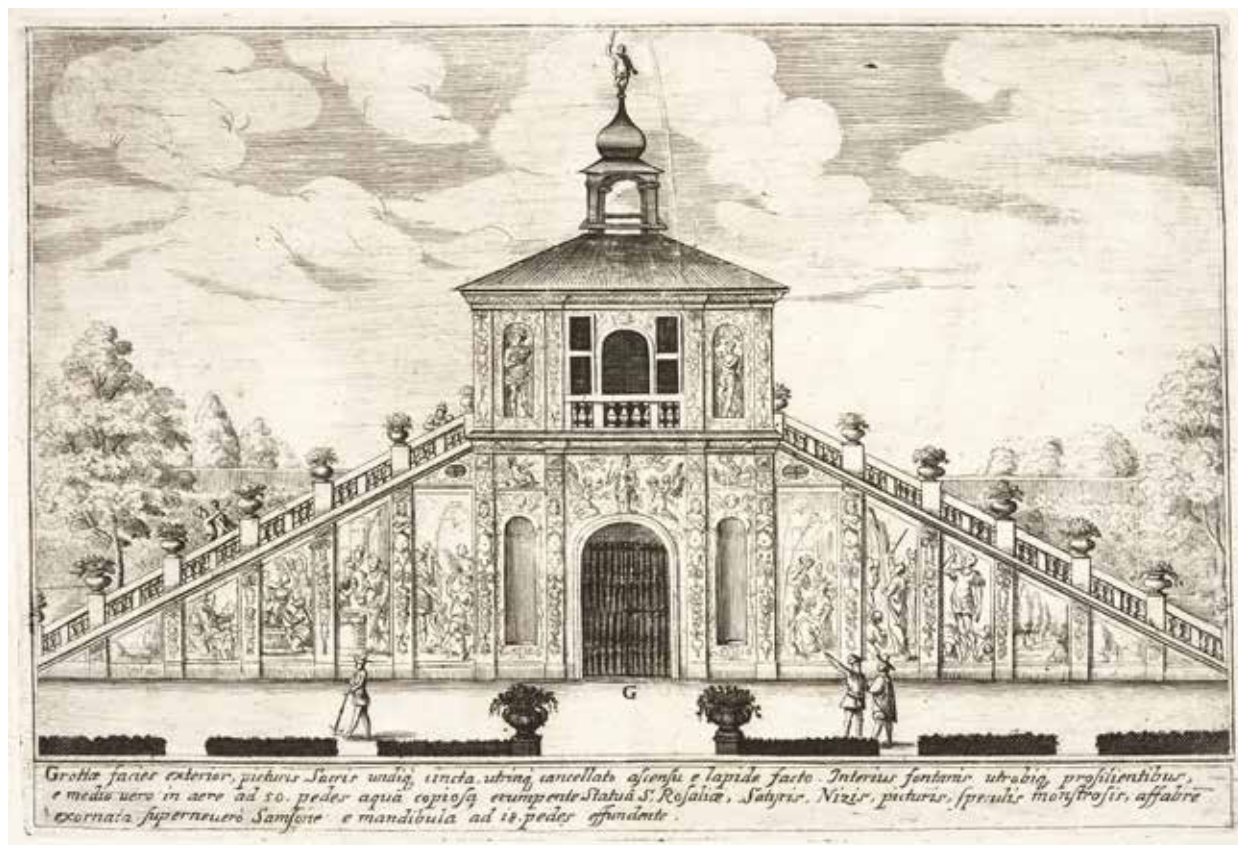
Bár mind a déli szökőkút háttérében, mind az együttes nyugati metszatlátképének előterében látható ábrázolása nyolcszög alaprajzot sejtet, a coburgi lap a képsíkkal párhuzamos homlokzatot mutat, rövidülésben látszó oldalfalak nélkül, ami megfelel a 18. századi képi forrásoknak is.¹⁴⁷ A grotta tehát minden bizonnyal valóban négyzetes alaprajzon emelkedő épület volt, hármas tagolású homlokzattal, sátoortetején hagymakupolás tornyocskával, tetején a vízsugarat kilövellő szamarállkapcsot emelve tartó Sámson feltehetően bronz szoboralakjával. Emeleti termét kétfelől szimmetrikusan csatlakozó, balusztráddal kísért lépcsőkaron lehetett megközelíteni.

Az építmény felső szintjének középrészét velencei palotahomlokzatot idéző négyes ablakkombináció tölti ki, balusztráddal: a szűkebb korszak közép-európai építészetében igen szokatlan motívum, amely Vincenzo Scamozzi *L'idea della architettura universaléjének* (Venecia, 1615) illusztrációja: a szerző terve szerint 1588-ban épült vicenzai Palazzo Trissino főhomlokzatát bemutató tábla révén kerülhetett a grotta tervezőjének látóterébe.¹⁴⁸ Lippay példánya Scamozzi művének első és második részét egyaránt tartalmazta, és ma is megvan az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárban.¹⁴⁹ A traktátushasználat közvetlensége és az alaprajzi forma egyszerűsége alapján a grotta építészeti kialakítása legvalószínűbben a primás környezetében működő építészeti szakértők (talán szintén Zacharias Traber) invenciója nyomán valósulhatott meg – a Philiberto Luchese esetleges közreműködését felvető korábbi elképzeléssel szemben.¹⁵⁰

A nyílások, falfülkék és a figurális falképjelenetek körüli felületeket ornamensek borítják: az egyes mezők és tagozatok inda- és akantuszdíszei, a falpillérek és falsávok gyümölcsfüzérei és antikizáló félalakjai, valamint az emeleti félköríves ablaknyílás, illetve a földszinti falfülkék feletti mezők kerubjai talán sgraffitók lehettek.

Az emeleten mind a középrészt, mind az ezt közrefogó, egy-egy (szobordíszes falfülkét magában foglaló) homlokzati szakaszt gyümölcsfüzérrel ékes pilaszterek szegélyezik, és akantuszleveles párkányzat zárja le. A bal oldali (déli) homlokzatrészt fülkéjében könyvet tartó bibliai király: minden bizonnyal Salamon szoboralakja áll; jobbra (az északi fülkében) Ádám figurája, bal kezében almával, jobb-
jában ásóval.

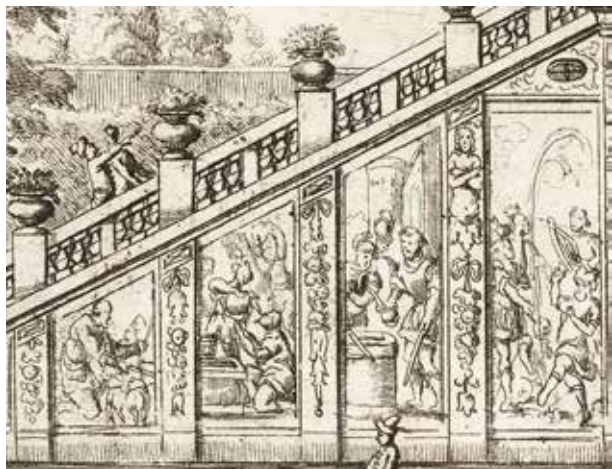
A földszinti homlokzatot antikizáló félalakokkal és gyümölcsfüzérékkel díszített, hermapillért imi-

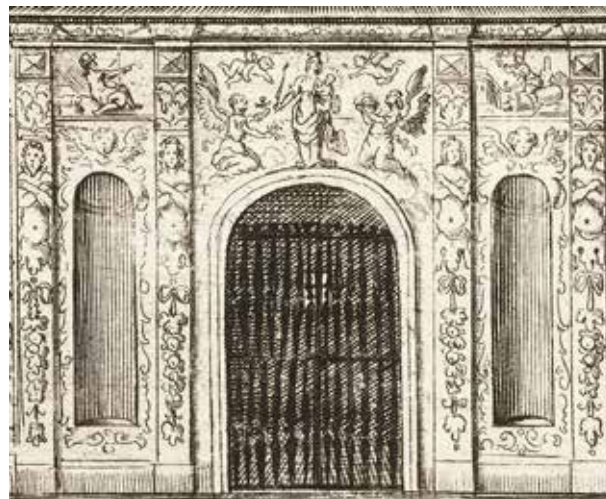
4. Mauritius Lang, Johann Jacob Khün rajza után: A grotta falképekkel dekorált keleti homlokzata. (Függelék, 7.) Rézkarc. Pozsony, 1663. Kunstsammlungen der Veste Coburg, Inv.-Nr. III,315,749

táló ornamentikával borított falpillérek tagolják; középrészét a félköríves záródású bejárattal egy-egy keskeny, üres falfülkét befogadó homlokzati szakasz fogja közre. A kapu felett középen talán festett falkép: felhők között jogart tartó Madonna látható, fent egy-egy égből alászálló angyalkával, lent kétfelől egy-egy felhőkön térdeplő, adoráló

anyalfigurával. Kétoldalt, a *niche*-ek záródása feletti egy-egy mezőben balra a festészet, jobbra feltehetően a szobrászat jelképes alakja ismerhető fel, mintegy arra utalva, hogy a művészeti alkotások az ember Istenhez való hasonlatosságának bizonyítékai, s éppúgy a Teremtőt dicsérik, mint a természet csodái.

4a A 4. kép részlete a grotta földszinti homlokzatának falképeivel (déli oldal). Kunstsammlungen der Veste Coburg, Inv.-Nr. III,315,749

4b A 4. kép részlete a grotta földszinti homlokzatának falképeivel (középrész). Kunstsammlungen der Veste Coburg, Inv.-Nr. III,315,749

A balusztrádos korláttal kísért lépcsőkarok szimmetrikus alépítményének homlokfalát szintén hermapillért imitáló, figurális ornamensekkel borított pilaszterek, illetve gyümölcsfüzérrel ékes falsávok tagolják. A legkisebb mezőkben erdős, illetve kaszkádos-sziklás tájrészletek tűnnek fel, ezután ószövetségi jelenetek következnek, amelyeknek azonosításában jól felismerhető kompozíciós formuláik mellett gondos grafikai kidolgozottságuk is segíti a látkép szemlélőjét. A déli támfal második mezőjében, balra a Lábán juhait itató Jákob térdeplő alakja látható; ezután Rebeka és Eliézer jelenete következik, majd Dávid király három vitéze, amint vizet merítenek a Betlehem kapujánál lévő kútból.¹⁵¹ A középrész mellett közvetlenül megjelenő kompozíció a frigláda előtt táncot lejtő és hárfázó Dávid királyt és környezetét ábrázolja, talán Domenichino (metszetmások révén gyorsan ismertté vált) római munkája nyomán (San Silvestro, Cappella Bandini, 1628). A középtengelytől jobbra, az északi támfal homlokzatán elsőként Dávid és Abigél kettőse látható, majd Mózes, amint vizet fakaszt a sziklából. A képsort az épület csúcsán álló szoboralakot mintegy megismétlő falkép zárja a diadalmas Sámson alakjával, amint a megölt filiszteusok holtteste felett áll, kezében a vizet lövellő szamarállkapcsot emelve, amellyel mintegy ezer ellenfelét agyonverte, mielőtt – történetének a Vulgata szó szerinti fordítása nyomán elterjedt változata szerint – szomját csillapította volna a vízzel, amely az Úr akaratából fakadt a *mandibula* egyik zápfogából.¹⁵²

A grotta homlokzati freskói a vízfakasztás csodájának bibliai eseteit ábrázolják, a víz és a kutak témájához kapcsolódó, illetve az ezeket övező ószövetségi történetekből merítenek, áttételes utalással

4c A 4. kép részlete a grotta földszinti homlokzatának falképeivel (északi oldal). Kunstsammlungen der Veste Coburg, Inv.-Nr. III,315,749

a kert műveiben összpontosuló reprezentációs tartalom egyik fontos motívumára. A kertépítés mint tudományos, mérnöki teljesítmény elsősorban itt, a grotta és az építmény központi szökőkútjának kialakításában mutatkozott meg, amelynek víz-oszlopa a látkép feliratának (Bél Mátyás leírásában helyesen feltüntetett) adata szerint a terepszinttől számítva mindösszesen 50 láb magasra lövellt, s az építmény csúcsán álló Sámson-alak felett 18 láb magasan porladt szét. A kertben végigvezetett látogatók a grottához érkeve talán megismerkedhettek a vízellátási rendszer kivitelezésének ámulatot keltő történetével, amely a kerttől jelentős távolságra lévő sziklás hegyoldal bonyolult áttörését és a magasan fekvő Szent Tamás-forrás vizének bravúros bevezetését foglalta magában. A hallatlan nehézségek árán elért sikerről Zacharias Traber Athanasius Kirchnernek is beszámolt 1650-ben kelt levelében,¹⁵³ megemlékezve a sziklás hegyoldal áttörésének motívumáról, amelyre Lippay János éppúgy ótestamentumi idézettel reflektál a *Calendarium oeconomicum* bevezetőjében, mint a grotta keleti homlokzatának falképdekorációja. „A magas halmokon folyó vizeket fakasztok, és az mező közepet kutakat.”¹⁵⁴ – idézi a primás fivére Izajás könyvének (41,18) ide illő sorát épp Lippay építetói tevékenysége kapcsán, a grotta képeihez hasonlóan Isten erejének bibliai megnyilatkozásaira utalva. Az építmény homlokzatán sorakozó bibliai jelenetek tehát a „jezsuita szellemiség” jegyében értelmezendők: elsődleges olvasatuk, hogy a természeti erőket megszelídítő ember alkotásai Isten nagyságának bizonyítékai, és Isten dicsőségét hirdetik, azonban ugyanezek a képek (a kertberendezés „programszerűen katolikus ikonográfiájának” elemei)¹⁵⁵ – mintegy második, aktualizáló jelentésréteggént – egyúttal evilági erények, törekvések vagy akár politikai attitűdök szimbólumaiként is szerephez jutnak.

A grotta belsejéről vélhetően nem készült önálló látkép: erre utalhat az is, hogy a lap felirata hosszabban részletezi az épület belső díszítését. Bél Mátyás leírása pontosan idézi a veduta feliratát, csupán kisé kiszínezi annak az épület belsejére (feltehetően a földszinti belső térre) vonatkozó részletét, az ott kétoldalt felszökő vízugaraknak tréfás vízijáték-effektust tulajdonítva. Az enteriőr minden további részletét a feliratszöveg alapján említi, amely csak szüksézszerűen utal az emeleti terem dekorációjára: Szent Rozália szobrára, a festményekre, és az ott sorakozó, Müller és Traber leírásából közelebbről ismert, katoptrikai konstrukciókkal és a lap feliratában futólag említett szatírok figuráival (Müller szavaival: „erdei istenségek” szobraival) berendezett falfülkékre.¹⁵⁶

A kertfal fülkéibe illesztett két falikút
(„Fontanae duae in Nizis”, K)

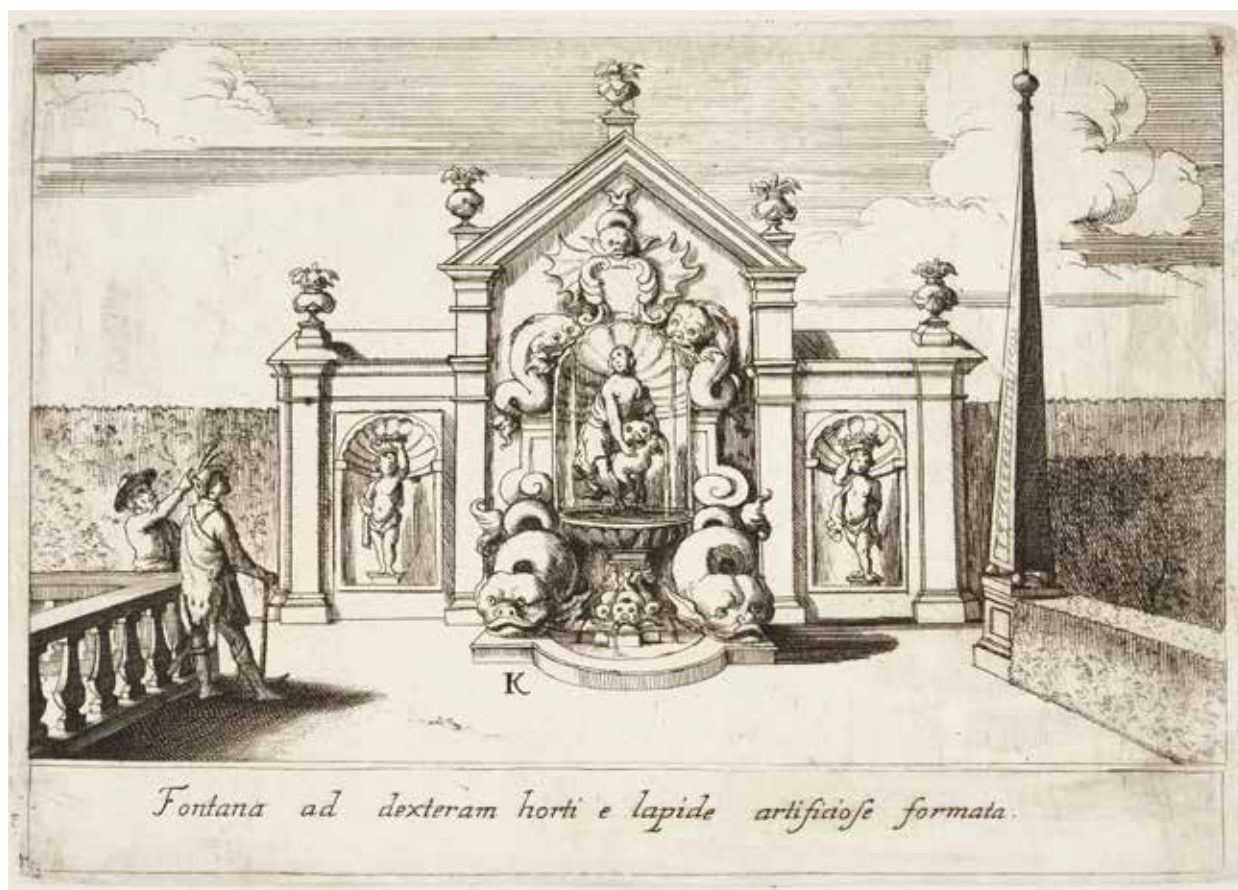
A sorozat Coburgban előkerült lapjai között egy vedutapár is található: két látkép egy-egy, az északi, illetve a déli kertfalba illesztett falikút-kompozíciót ábrázol. Az összeállítások szoborműveit pontosan ábrázoló, egyszerű szerkesztésű látképek az addig napvilágot látott legkiterjedtebb, három kiadást megért római kútveduta-sorozat, a *Nuova raccolta di fontane* címmel is kiadott *Fontane diverse* lapjait idézik.¹⁵⁷

Az öt-öt vázával koronázott, három falfülkés építmények a nyugati látkép szerint a nyaralókastély kerti homlokzata előtti térség két végében lévő kertfalszakaszokban kaptak helyet. A háromszögű oromzattal záródó, szélesebb középső fülkét vízszintes gerendázattal és tetőidommal lezárt és egy-egy kisebb *niche*-t magukban foglaló szárnyak fogták közre; e kisebb fülkékben egy-egy virágkosarat tartó puttóalak állt. A középrészt rendkívül gazdag kialakítású, kőből faragott („e lapide artificiose formata”), sokalagos kompozíciók foglalták el, Arión, illetve Perszeusz tengeri történetét megjelenítő ikonográfiával.

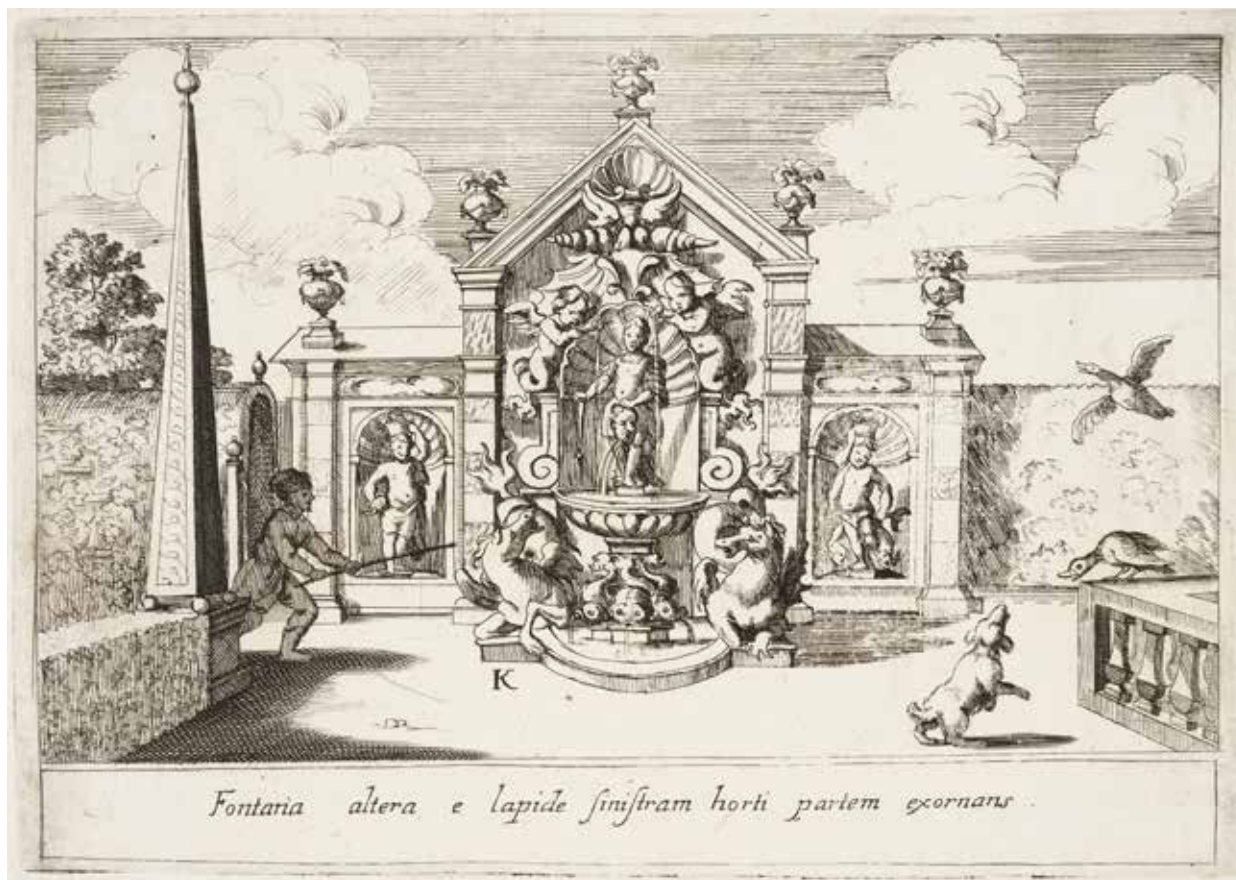
A déli oldalon (jobbra) lévő építmény előterében lévő kisebb vízmedencét óriás delfinek szobrai fogták közre, a medencéből kúttálca emelkedett, amelynek lábánál három vízköpő delfinfigura működött, benne pedig a mintegy vízköpő delfinjének hátán utazó Arión szoboralakja állt (5. kép).¹⁵⁸ A figura háttéréül szolgáló kagylós oromzatú fülke oldalához fent két újabb vízköpő delfin simult.

Az északi kertfalban (balra) emelkedő konstrukció főalakja a felvértezett Perszeusz volt, baljában az egyúttal vízköpőként is szolgáló medúzafővel, amelynek nyakából mintegy vér helyett víz ömlött a kúttálcába, amelynek lábánál szintén három vízköpő delfin kapott helyet (6. kép).¹⁵⁹ A kúttálca előtti kis vízmedencét hippokamposzok figurái keretezték. A szoboralak fülkéjét fent vízköpő tritonkürtjüket fújó halfarkú puttók fogták közre; az összeállítást *conchák*ból és kürtcsigákból kialakított kompozíció koronázta.

A két összeállításra vonatkozó bejegyzés („duae nizzæ in magna aula”)¹⁶⁰ jól azonosítható Lippay saját kezű pozsonyi, ún. „házifelszerelés-leltárában”, tehát a konstrukciók 1650 körül már készen álltak.

5. Mauritius Lang, Johann Jacob Khün rajza után: A déli kertfalhoz illesztett három falfülkés építmény, középen sokalagos szökőkút-kompozícióval – Arión figurájával és delfinekkel. (Függelék, 10.) Rézkarc. Pozsony, 1663. Kunstsammlung der Veste Coburg, Inv.-Nr. XIII,315,745

6. Mauritius Lang, Johann Jacob Khün rajza után: Az északi kertfalhoz illesztett három falfülkés építmény, középen sokalagos szökőkút-kompozícióval – Perszeusz(?) figurájával, hippokamposzokkal, delfinekkal és halfarkú puttókkal. (Függelék, 11.) Rézkarc. Pozsony, 1663. Kunstsammlungen der Veste Coburg, Inv.-Nr. XIII,315,743

Magas szobrászati nívójuk és formaviláguk révén a kompozíciók kiemelkedni látszanak a nyaralókastély és a kert eddig megismert szoborművei közül, és mind részleteik, mind a motívumkombinációk típusai tekintetében az 1646–1651 között Pozsonyban is működő Pietro Maino Maderno bissonnei származású bécsi császári udvari kőfaragó legjelentősebb (ma is meglévő) kútműveihez: a bučovicei kastély udvarának Maximilian von Liechtenstein megrendelésére készített ún. Bacchus-kútjához (1635–1637), valamint Karl Eusebius von Liechtenstein eisgrubi (Lednice) és feldsbergi (Valtice) rezidenciájának szökőkútjaihoz (1632–1645) állnak feltűnően közel.¹⁶¹

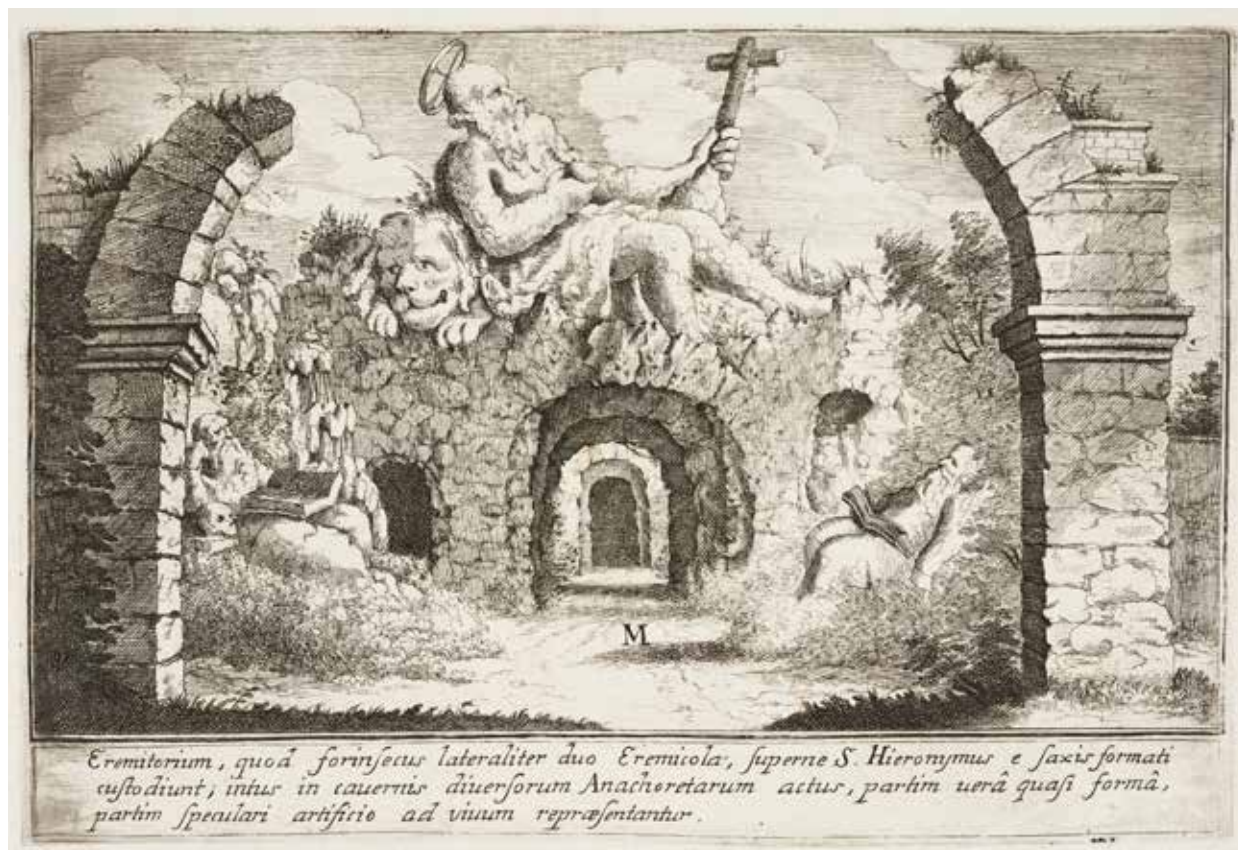
A remeteség (M)

Az eremitórium keleti homlokzatának (bejárati oldalának) látképe finoman árnyalt rézkarcban ábrázolt, meglepően tágas és nagy mélységű teret érzékeltet (7. kép).¹⁶² A konstrukciót beomlott boltívet formázó múrom-architektúra vezeti be, majd rusztikus műbarlangként természetkövekből kialakított, hármas tagolású boltívsor indul a távolba, amely az első néhány szakasz mögött talán perspektivikus

trompe l'oeil festményben folytatódott. A műbarlang tetején Szent Jeromos félig fekvő alakja pihen; az oroslán hátára támaszkodva heverő, voltaképpen hátradőlő figura testhelyzete eltér a *hortus italicus*-képről ismert ülő alakétól.¹⁶³ A grotta előterében kétoldalt egy-egy szakállas eremita hever, azonban sem a koponyával és könyvvel ábrázolt bal oldali figura, sem a könyvet tartó jobb oldali alak nem azonosítható egyértelműen az attribútumok alapján. A látkép felirata csak futólag utal a Müller leírásában bemutatott remeteszobrokra (Daniel Neuberger műveire), illetve a katoptrikai szerkezet segítségével „életre keltett” („speculari artificio ad vivum repræsentantur”) alakokra, amelyekről a százsz-weimari követ és Traber *Nervus opticus*a egyaránt részletesen beszámol.¹⁶⁴

A Parnasszus (N)

A Parnasszus grottájának kert felőli nézete négyzetes alaprajzú, boltozott tér felett emelkedő rusztikus építményt mutat, amelynek hátoldalában romos arkádíveket és ciprusfasort megjelenítő perspektíva-festmény vezeti a távolba a tekintetet (8., 8a kép).¹⁶⁵ A grotta nyitott földszintjén vizet

7. Mauritius Lang, Johann Jacob Khün rajza után: Az eremitórium műromként kialakított grottája Szent Jeromos és két remete alakjával, dél (délkelet?) felől. (Függelék, 12.) Rézkarc. Pozsony, 1663. Kunstsammlungen der Veste Coburg, Inv.-Nr. XIII,315,744

öntő folyamisten alakja ül, fejét tenyerébe támasztva – ez a figura egyetlen forrásban sem szerepel. A mesterséges hegy csúcsán az ágaskodó Pegazus patája nyomában fakadt kettős vízszögár lövell ki; lentebb, középen a dudán zenélő Apolló ül, oldalán kétfelől két-két múzsa fúvós hangszereken: trombitán, töröksípon, kürtön játszó alakjával, teljes összhangban a primás és Bonannus 1648–49-ben váltott leveleivel, amelyekben több alkalommal szerepelnek fúvós hangszereket imitáló automaták és ezekhez készülő muzsikuszfigurák.¹⁶⁶ A Müller leírásában felsorolt hangszerek közül a hegedű nem tűnik fel sem a vedután, sem a levéltári forrásokban; a doboló alak a nyugati látképen látható (Vita, 7. kép).¹⁶⁷

A metszetsorozat funkciója és műfajának kortárs kontextusa

Mi lehetett a Lippay György pozsonyi érseki kertjéről készült, s minden bizonnyal egybefűzött, füzetszerű kiadványként megjelent metszetsorozat funkciója? Elképzelhető, hogy a félmadártávlati látkép külön „térképként” segítette a látogatókat a

kert bejárásakor, bár a gondosan formált tér szerkezete könnyen áttekinthető volt, sőt az ismert leírások alapján a vendégeknek kíséretet biztosítottak a kertben. Johann Sebastian Müllert, a szász-weimari követség titkárát, aki meg is örökölte a látogatását, 1660 áprilisában a „kertész” vezette végig.¹⁶⁸ Több metszeten látható, hogy illusztris vendégeit maga az érsek kalauzolta a kert egészének vagy egyes részleteinek megtekintése során: Lippay a Szent György-lovasszobor mellett, a főtengelytől délre lévő „szívárványos” szökőkútnál és az Arion-falikutnál is társaságban látható (5. kép; Vita, 5. kép). A kert látványosságait szemlélő látogatókon kívül a kertet gondozó személyzet szintén több metszeten feltűnik (3. kép). Az 1655-ös pozsonyi országgyűlés idején az érseki kertben sokat időző Rákóczi László Lippay Györgyhez fűződő szoros kapcsolata¹⁶⁹ révén kíséret nélkül s minden napszakban otthonosan mozoghatott a nyaralókastély kertjében.¹⁷⁰ Talán látogatásának gyakorisága is oka lehetett annak, hogy az érseki kert épített látványosságait – mint az 1655-ben már évek óta készen álló grottát vagy a Tóbiás-kutat – nem jegyezte fel naplójában, bár a császári udvarban nevelkedett ifjú magyar főnemes gondosan számontartotta Bécs különleges kertjei-

8. Mauritius Lang, Johann Jacob Khün rajza után: A Parnasszus grottája észak (északkelet?) felől. (Függelék, 13.) Rézkarc. Pozsony, 1663. Kunstsammlungen der Veste Coburg, Inv.-Nr. XIII,315,742.

ben tett látogatásait, valamint Nádasdy Ferenc országbíró növényritkaságokkal és a hatékony gazdálkodás legújabb kellékeivel felszerelt seibersdorfi kertjét, illetve a Czobor Imre (1628–1677) kertjében lévő „vízimesterségeket”.¹⁷¹

A pozsonyi érseki kert képanyaga lehetne az országgyűlések vagy koronázások idején Pozsonyba érkező, a kertet is meglátogató külföldi követek számára készült metszetes emlékeztető, a főúri utazások bevett gyakorlatához illeszkedő módon,

8a A 8. kép részlete: Apolló és a múzák a Parnasszus hegyén. Kunstsammlungen der Veste Coburg, Inv.-Nr. XIII,315,742

amelyet a Rómában első ízben járó magyar főnemesi ifjak is jól ismertek, sőt, alkalmanként megrendelőként is követtek.¹⁷² Az érseki kertre vonatkozó metszetlapok többségében működés közben mutatták be az épített látványosságokat, magasba szökellő vízoszlopokkal, mesterségesen előidézett szivárványokkal vagy éppen a váratlanul kilövellő vízsugaraktól meglepett látogatókkal. A mozgalmas jelenetek még a hangeffektusokat is igyekeznek felidézni, valóságos és valódinak tűnő éneklő madarakkal, vidáman ugató kutyával. A Parnasszuson a szárnyalni készülő Pegazus hátsó patái előtt kilövellő vagy a dudás hangszeréből meglepésszerűen előtörő vízsugár, a fúvós hangszereken játszó múzák, a csivitelő madarak, a szökőkutak vizén képződő szivárványok ábrázolása mind a különleges szerkezetek működőképességét hivatott képi eszközökkel bemutatni.

Feltűnő, hogy a mintegy húsz képből álló metszetsorozat nem tudományos igényvel készült, nem a „kulisszatitkok” felől mutatja be a bonyolult technikai szerkezeteket, a magas színvonalú elméleti tudást és kvalitásos anyagokat igénylő optikai és katoptrikai különlegességeket; ezekből a metszetek néhány perspektivikus *trompe-l'oeil* háttérrel kívül semmit nem láttatnak. A műbarlang és a

remeteség belsejéről jelenleg nem ismert metszet, miközben a legtöbb optikai különlegességgel ezekben szembesülhetett a látogató, amint Johann Sebastian Müller elragadtatott leírása is érzékelteti.¹⁷³ A pozsonyi kert tudományos-technikai különlegeségeit a jezsuita elit szintén számontartotta: Athanasius Kircher is utalt rájuk a neves római kiadónál, Vitale Mascardinál nagy példányszámban közzétett, népszerű művében, az *Oedipus Aegypticus*ban, amint Lippay György (közvetítéssel) kérte erre az általa is támogatott tudós jezsuitát.¹⁷⁴

A művelt kortársak által jól ismert, mintaadó kerteket és előképeket követő pozsonyi látványosságokat ismertető sorozat lapjai nem külön-külön, hanem összességükben örökítették meg a széles körű tájékozódással, kapcsolati hálóval, magas nivójú természettudományos tudással és politikai ambícióval összegyűjtött értékeket. A kert és a ketről készült látképsorozat korszerű politikai reprezentációként jelenítette meg az ország ideiglenes fővárosában az esztergomi érsekek politikai súlyát, befolyását és – mint a legmagasabb egyházi főméltóságnak – az ország értékeinek képviselőjében betöltött szerepét.

A szakrális, tudományos, technikai, kulturális, gazdasági reprezentáció mellett a világi és egyházi főméltóságok kertjei gyakran jelentek meg politikai szimbólumként is a korabeli diskurzusokban; a kertekről készült sokszorosított grafikák az országhatárokon átívelő szimbolikus politikai kommunikáció bevett eszköztárához tartoztak. Közép-Európában nagy feltűnést keltett Salomon de Caus, az angol királyné udvari kertésze által Pfalzi Frigyes heidelbergi kertjéről 1620-ban kiadott, harminckét metszettelapból álló *Hortus Palatinus*-kötet, amely Frankfurt am Mainban Johann Theodor de Bry európai híri kiadójánál jelent meg németül és franciául.¹⁷⁵ Salomon de Caus 1615-ös traktátusához hasonlóan a *Hortus Palatinus* nemcsak a látványt mutatta be, hanem a különleges vízemelő és fűjtató szerkezeteket is, amelyekkel feltűnően magasra lehet juttatni a vízsugarakat, és énekhanggal lehet ellátni a madárszobrokat. Amint erre Galavics Géza rámutatott, a pozsonyi kert Parnasszusának éneklő, fűvós hangszereket mozgó múzsaszobrai sok hasonlóságot mutatnak Salomon de Caus traktátusának Parnasszus-ábrájával, még a zenélést imitáló szobrok elrendezése is hasonló.¹⁷⁶

A kortárs magyar szemtanú, Szepsi Csombor Márton 1620-ban kiadott *Europica varietas* című művében nagy elismeréssel írt V. Frigyes pfalzi választófejedelem lenyűgöző méretű, narancsot, gránátalmát teleltető, vaskemencékkel fűtött melegházzal, vízemelő szerkezetekkel ellátott heidelbergi

kertjéről, Bethlen Gábor erdélyi fejedelem szövetségeseinek politikai jelentőségét implicit módon is megjelenítve.¹⁷⁷ Az 1620-ban, a fehérhegyi csata évében megjelent *Hortus Palatinus* azonban már nem a cseh királyi címig jutó választófejedelem politikai ambícióit képviselte, sokkal inkább a vesztes csata után gyorsan pusztuló, elvesztett civilizációs értékeket. A döntéshozó elitet célzó szofisztikált politikai reprezentáció alkotásai mellett a populáris műfajként használt, köztereken kitett röplapok is többször utaltak 1620–1621-ben közismert tényként Pfalzi Frigyes heidelbergi rezidencia-központjának magas minőségű kertkultúrájára.¹⁷⁸ A képszatírák a kertjei pusztulásával, a kerti labirintusában eltévedő Pfalzi Frigyes alakjának megrajzolásával utaltak a választófejedelem politikai súlyvesztésére, a rábízott területekre pusztulást hozó döntéshozóra.¹⁷⁹ A pozsonyi kert kialakításakor Lippay György nemcsak a katolikus, hanem a protestáns újdonságokra is felfigyelt, s a narancsfák nagy méretű díszedényeit kiemelkedően jó minőségben habánoktól rendelte meg, amint erre az éles szemű Müller is utalt 1660-ban.¹⁸⁰

A magyar főméltóságok a 17. század közepén új lendülettel, korábban nem jellemző intenzitással használták politikai reprezentációjukban a sokszorosított grafikát. Nádasdy Ferenc már 1655-ös országbírói kinevezése előtt koncepciózus mecénásként képes illusztrációkkal újította meg a kanonizált nyomtatott reprezentációs műfajt, a halotti beszédek kiadását.¹⁸¹ Nádasdy metszetsorozatokkal is megjelenítette a magyar politikai elit együttműködését az Oszmán Birodalom elleni küzdelem érdekében. 1652-ben, Bécsben, a Cosmerovius-kiadónál tette közzé a Pozsonyban és Bécsben alkotó Elias Wideman „Híres magyarok arcképcsarnoka” című művét, mely a magyar rendi elit törökellenes fellépést sürgető száz jelentős személyiségének hitelességre törekvő portrébűszjtjeit közölte.¹⁸² Nádasdy a magyar uralkodók portrésorozatát is megjelentette 1664 májusában Nürnbergben, az európai híri Endter kiadónál, a neves barokk költő, Sigmund von Birken verseivel és Johann Sandrart metszeteivel kiegészítve a Ferencffy Lőrinc által elindított, magyar királyokat ábrázoló sorozatot.¹⁸³ A magyar uralkodók arcképsorozata a hosszú távú reprezentáció mellett a korszerű propaganda eszközeként is hatékonyak bizonyultak.¹⁸⁴ A nürnbergi Paul Fürst már 1664-ben röplapként kalózkidrást készített a Magyar Királyság történelmi jelentőségét és a Habsburg-dinasztia közös érdekeit egyaránt képviselő műről. A röplapot az örökösök 1666 után magyar királlyá koronázáskor s új uralkodó trónra lépésekor (kiseb változtatásokkal) 1712-ig többször újra közzétették.¹⁸⁵

A Lippay György által a pozsonyi kertről kiadott metszetsorozat is kapcsolódik a sokszorosított grafikára építő aktuális politikai kommunikációhoz, ami nem idegen a magyar egyházi főméltóságoktól. Szelepchény György (1604/1605–1685) pécsi, majd veszprémi és nyitrai püspök, kalocsai érsek, kancellárhelyettes, majd diplomáciai küldetésekben is sikeres kancellár (1644–1666)¹⁸⁶ 1655-ben maga készítette a magyar királlyá választott I. Lipótról portrét, amint korábban IV. Ferdinándról és feltehetően Pázmány Péterről is.¹⁸⁷

A jezsuita egyetemi vizsgákon bemutatott tézislapok nagy méretű, két nyomódúcon készült, a 17. század közepén megjelenő változataival a jezsuita oktatók tanították is a korszerű és kifinomult vizuális politikai reprezentáció hatékony, új technikáit. A tanulni vágyó magyar főnemesek által leginkább látogatott bécsi, grazi, olmützi jezsuita egyetemek mellett a nagyszombati egyetemen és a kassai jezsuita akadémián vizsgázó nemes ifjak is összetett szimbólumrendszerű, művészi értékű tézislapokkal képviselték az egyéni és családi ambíciók mellett az országérdeket, a török elleni háború ügyét, s a magyar politikai elit ebben betöltött szerepét.¹⁸⁸ A Csáky Pál által Lippay György tiszteletére a grazi egyetemen bemutatott, a neves augsburgi rézmet-sző, Bartolomäus Kilian által készített tézislap az egyik korai, mintaadó példa.¹⁸⁹

A pozsonyi kertről készült metszetsorozat „diplomáciai” ajándékként is szerepet kaphatott. A látkepegyüttes műfaja beilleszthető a főméltóságok, diplomaták közötti korabeli ajándékozási gyakorlatba. Kapcsolatok megerősítéseként, új együttműködés reményében 1663-tól a regensburgi birodalmi gyűlés állandó követei is gyakran adtak különleges könyveket egymásnak, ami még nem számított megvesztegetésnek.¹⁹⁰ Nádasdy Ferenc a magyar királyok arcképcsarnokát bemutató kötetből az Endter kiadó által átadott száz példány nagy részét elajándékozta.¹⁹¹ Zrínyi Miklós szintén használta kapcsolatépítésre a bécsi Matthäus Cosmerovius nyomdájában valószínűleg mintegy kétszáz példányban kiadott *Adriai tengernek Syrenája*-kötetét.¹⁹² Esterházy Pál nádor a bécsi Leopold Voigt kiadónál kétszáz példányban közzétett *Via Lactea* című latin nyelvű kegyességi művéből majd harmincat a császári udvar prominens tagjainak adott, s a spanyol és a velencei követnek is juttatott belőle 1691-ben.¹⁹³ A nádor arra is figyelt, hogy 1700-ban családi konfliktus miatt kedvezőtlenül hatott volna az Esterházyakat dicsőítő *Trophaeum*-kötet bécsi előkelő körökben való osztogatása.¹⁹⁴

A pozsonyi érseki kertről készült metszetsorozat a mecénás politikai reprezentációja mellett korszerűen jelentette meg a Magyar Királyság mentendő

értékeit, túllépett az ősellenség és a szent háború tradicionális diskurzusán, az országra vonatkozó, külföldi egyetemi disputákon sokat hangoztatott védőbástya- és bőségtoposz-képet¹⁹⁵ a nagyszombati egyetemen összegyűjtött sokrétű tudás képviselésével fejlesztette tovább, szorosan kapcsolódva a 17. század közepére megújult európai törökellenes propaganda új típusú, államelméleti, nemzetközi jogi és gazdasági érdekegyeztetést hangsúlyozó érvrendszeréhez.¹⁹⁶ Lippay János a pozsonyi kertről kiadott magyar nyelvű kötetéhez írt előszavában egyértelművé tette, hogy a kert az 1663-ban az Oszmán Birodalom által indított támadó háború idején a Magyar Királyság veszélyeztetett javait jeleníti meg, a háborús krízis utáni modernizációhoz is mintát adva.¹⁹⁷ A latin feliratokkal ellátott metszetsorozat címlapján szereplő 1663-as évszám szintén jelezte, hogy pusztítás fenyegeti a Magyar Királyság védelmi feladatain, a hadszíntéren képviselt virtuson túli teljesítőképességét, adottságait, kulturális értékeit, tudományos ismeretanyagát.

A metszetsorozat kiadási koncepciója valószínűleg még nem a nyílt háború kitöréséhez, Köprülü Ahmed nagyvezír offenzívájához, s a főkapitánysági központ, Érsekújvár elvesztéséhez kapcsolódott, hanem a vesztfáliai békekötés utáni várakozásteli időszakhoz, amikor a magyar főméltóságok az Oszmán Birodalom elleni támadó háború megindítását sürgették, és az ehhez szükséges szövetségrendszer kialakítása érdekében legitim keretek között külkapcsolatok kiépítésére törekedtek.¹⁹⁸ A török elleni háború aktualitását növelte a II. Rákóczi György 1657-es sikertelen lengyelországi hadjárata nyomán az Erdélyi Fejedelemségben kibontakozó válság, melynek során Köprülü Mehmed nagyvezír a legkorszerűbb erdélyi várat, Váradot is elfoglalta 1660-ban.¹⁹⁹ A Habsburg-dinasztia azonban nem tervezett a harmincéves háború nagy krízise után egy várhatóan hosszú katonai erőpróbát az Oszmán Birodalommal, elsősorban XIV. Lajos folyamatosan növekvő európai befolyásának ellensúlyozására törekedett. Az 1645-től Kréta szigetért vívott velencei-török háború miatt²⁰⁰ a Porta sem akart újabb konfliktust felvállalni. A tengeri mellett egy szárazföldi hadszíntér megnyitása végül új korszakot jelentett a török háborúk történetében az 1648 után modernizált szövetségkötési viszonyok között, amikor már a választófejedelmek, fejedelmek is önálló külpolitikai mozgástérrel rendelkeztek, s jól képzett követek és korábbi ágenseik gyorsan jelentős befolyásra tettek szert a császárvárosban.²⁰¹

A Német-római Birodalom meghatározó politikusa, a birodalmi kancellár, Johann Philipp von Schönborn mainzi választófejedelem következetesen képviselte az Oszmán Birodalom elleni há-

ború ügyét.²⁰² A protestáns családból származó, fiatalon katolizált, birodalmi, franciaországi és itáliai jezsuita iskolákban képzett Johann Philipp von Schönborn megtapasztalta a harmincéves háború elhúzódó válságát. 1642-től würzburgi püspökként, 1647-től mainzi érsekként, majd 1663-tól wormszi püspökként gondosan válogatott, korszerű államelméleti műveltséggel rendelkező munkatársaival közvetítői szerepre, a birodalomban és Európában az erőegyensúlyi viszonyok fenntartására törekedett.²⁰³ Az 1658-ban létrehozott Rajnai Szövetség legfontosabb szervezőjeként szoros kapcsolatot tartott magyar főméltóságokkal, kiemelten az aktív katonai szerepet vállaló Zrínyi Miklóssal,²⁰⁴ akinek már 1663 novemberére jelentős segélyhadat küldött Csáktornyára Wolfgang Julius Hohenlohe vezetésével.²⁰⁵ Zrínyi Miklós az itáliai, főként velencei támogatás mellett összeköttetésben állt Ferdinand Maria bajor és II. Johann Georg szász választófejedelemmel is.²⁰⁶ Az érdekek egyeztetésében új lehetőséget teremtett az 1663 januárjában megnyitott, majd 1806-ig ülésező, állandóvá váló regensburgi birodalmi gyűlés,²⁰⁷ ahol hosszan, 1663 decembertől 1664 májusáig személyesen volt jelen I. Lipót császár. 1664 februárjában a téli hadjáratból érkező Zrínyi Péter II. Johann Georg ünnepélyes menetével együtt vonult be a birodalmi gyűlésre.²⁰⁸ A Velencei Köztársaság regensburgi diplomatája, Antonio Negri többször beszámolt róla, hogy a mainzi, a bajor, s a szász választófejedelem gyakran és szívesen fogadta Zrínyi Pétert.²⁰⁹

Külpolitikai tájékozódásra és külkapcsolatok kialakítására a magyar főméltóságok közül az esztergomi érsek számára nyílt a legtöbb legitim lehetőség, hangsúlyosan a politikai érdekeket, nem pedig a tradicionális katonai szerepet képviselve. Lippay György hosszú évtizedeken át meghatározó, jelentős befolyású egyházi és világi tisztséget betöltő politikusnak számított, 1633–1637 között veszprémi, majd 1642-ig egri püspökként, 1642-től haláláig esztergomi érsekként.²¹⁰ Nagy előnyt jelentett számára, hogy 1635-től 1642-ig már kancellárként is rendszeresen részt vehetett a Titkos Tanács ülésein, bár még csak adminisztratív funkcióban, majd primásként kapta meg a titkos tanácsosi címet, így magyar vonatkozású ügyek kapcsán véleményét is tudott nyilvánítani.²¹¹ Kancellárként 1641-ben elkísérte III. Ferdinándot a regensburgi birodalmi gyűlésre.²¹² 1641 decembere és 1642 márciusa között Szönyben az Oszmán Birodalom képviselőivel tárgyaló békedelegáció egyik vezetője volt.²¹³ Lippay következetesen képviselte a magyar rendi és egyházi jogokat a bécsi és a pápai udvarban,²¹⁴ és sokrétű kapcsolatrendszerét építette ki a magyar politikai elit prominens tagjaival.²¹⁵ Amint Tusor

Péter több időmetszetet vizsgálva rámutatott, az érsek szorosan együttműködött Nádasdy Ferencel, Zrínyi Miklóssal és Péterrel a Magyar Királyság érdekeit képviselve az Oszmán Birodalom elleni küzdelemben, még II. Rákóczi György törökellenes fellépését is támogatta.²¹⁶ Bár I. Lipót trónra lépése után meggyengült a pozíciója,²¹⁷ Lippay primás továbbra is nemzetközi kapcsolatok kiépítésére törekedett a császári udvarban jelen lévő külföldi követekkel, főként a pápai nunciussal, Carlo Carafával (1658–1664), majd Giulio Spinola bécsi apostoli nunciussal (1665–1667).²¹⁸ 1663 nyarán és őszén intenzív szerepet vállalt Bécsben a török elleni aktív fellépést sürgetve, Zrínyi Miklóst támogatva, a Titkos Tanács elnökével, Johann Ferdinand Porziával folyamatosan levelezve az egyre kedvezőtlenebb hadi helyzetről és Pozsony fenyegetettségéről.²¹⁹ A vasvári békekötés ellen fellépve, Érsekújvár visszafoglalása mellett érvelve is megpróbálta mozgatni Bécsben jezsuita kapcsolatrendszerét.²²⁰ 1664 szeptemberében Pozsonyban a primási palotában Christoph Bernhard von Galen (1606–1678) müncheni hercegpüspökkel személyesen találkozott, ami bizonyítja, hogy a Rajnai Szövetség meghatározó tagjaival közvetlen kapcsolatba tudott lépni.²²¹

A pozsonyi érseki kert metszetsorozata nyelvi, felekezeti, kulturális határokat gyorsan átívelő „diplomáciai” ajándékként képviselhette a Magyar Királyság érdekeit és értékeit a császári udvarban lévő rezidenseknek, alkalmi követeknek, illetve követések tagjainak emlékeztetőként átadva. A lehetséges funkciót a látképsorozat Peter Christian Franz (von) Papius, Johann Philipp von Schönborn würzburgi püspök és mainzi választófejedelem tanácsosának és alkancellárjának *possessori* jelzésével ellátott lapjai is bizonyítják. A coburgi gyűjteményben lévő metszetek esetében szintén feltételezhető, hogy az eredeti tulajdonos ajándékként kapta az általa azután majdnem teljes egészében megőrzött, ritkaságnak számító széria lapjait, amelyeket később egy kora újkori gyűjtemény részeként vásárolhattak meg a coburgi kollekció számára.

A valószínűleg Bécsben kiadott látképsorozat elkészülésének időpontja is befolyásolhatta, hogy ajándékozott-e példányt az érsek I. Lipót császárnak. Lippay György az uralkodóval való együttműködést a vasvári békekötéséig próbálta képviselni, de az uralkodó új típusú hatalomgyakorlása miatt folyamatosan szaporodtak konfliktusai.²²² Az 1663–1664-es török elleni háború idején olyan alapvető kérdésekben tűnt ki a Magyar Királyság és a Habsburg Birodalom érdekeinek ideiglenes szembekerülése, mint a támadó háború időszerűsége, lehetősége, a koalíció tagjai, a magyar és a birodalmi rendek szerepvállalása, a francia szövetség

megítélése. A rendi dualizmus politikai kereteinek megváltozása nemcsak a Magyar Királyság, hanem a Német-római Birodalom és a császári udvar politikai elitjében is válságot okozott.²²³ A gyorsan és radikálisan megváltozó politikai helyzetben a pozsonyi érseki kert látképsorozata egy korábbi politikai helyzet reprezentációs eszközeként elvesztette hatékonyságát, s érdemes volt elrejtteni.

Az 1650-es és 1660-as években a színpadok mögött zajló háttértárgyalásokkal párhuzamosan az európai politikai nyilvánosság előtt is hangsúlyosan jelent meg a török elleni háború kérdése. A külpolitikai szempontból is nagy változásokat okozó krízisek (harmincéves háború, angol polgárháború, Fronde) nyomán a 17. század közepére megsokszorozódott a nemzetközi nyilvánosság politikai jelentősége, érdemes volt a külpolitikai koncepció-

kat sokrétű, vizualitásra építő nyomtatott propagandával képviselni.²²⁴ A Német-római Birodalom nagyvárosaiban közzétett nyomtatott hetilapokban és részleteket közlő relációkban rendszeresen jelentek meg érdemi információk a Magyar Királyság politikai és gazdasági helyzetéről és a határ menti fegyveres konfliktusokról. 1660-tól metszetekkel illusztrált röplapok is közvetítették a magyar vonatkozású híreket,²²⁵ amelyeket félévente közzétett összegzések, a Magyar Királyság városait aktualizált állapotban bemutató művek és nagyívű történeti munkák kiegészített, új kiadásai strukturáltak, értelmeztek.²²⁶ A pozsonyi érseki kertet bemutató metszetsorozat az összetett információtartalmú, nagy volumenű nyomtatott hírközléshez is kapcsolódott, a hadi híreken túl is reprezentálva a Magyar Királyság állapotát, értékeit.

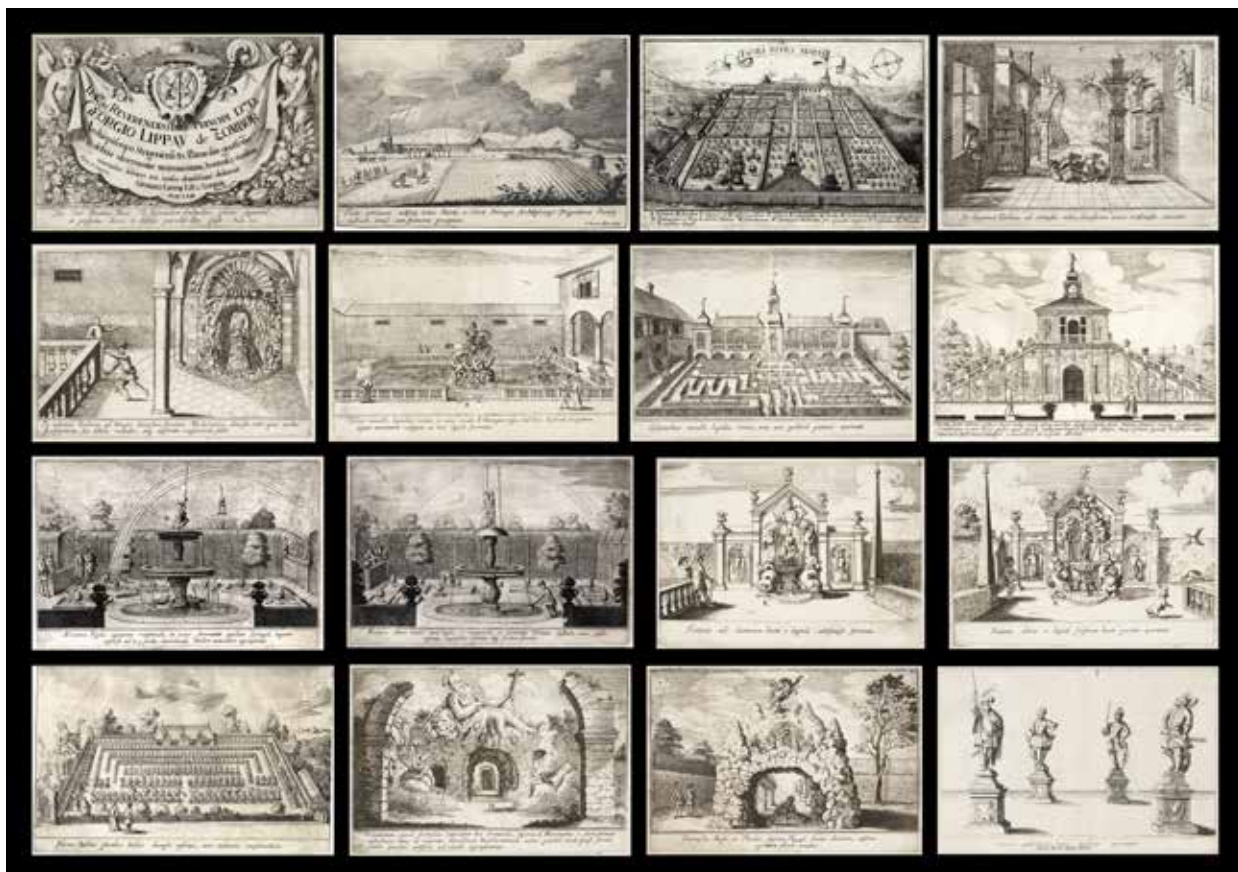
FÜGGELÉK

A POZSONYI PRÍMÁSI NYARALÓKASTÉLYT ÉS KERTJÉT MEGÖRÖKÍTŐ METSZETSOROZAT LAPJAINAK A KUNSTSAMMLUNGEN DER VESTE COBURG GRAFIKAI KABINETJÉBEN FENNMARADT PÉLDÁNYAI (MAURITIUS LANG, JOHANN JACOB KHÜN RAJZAI UTÁN; POZSONY, 1663)

1.
A nyaralókastély látképe kelet felől
 Rézkarc. Papírméret: 26,5 × 33,9 cm; lemezméret: 17,3 × 25,8 cm
 Vízjel: a papír jobb oldalán, kétfejű sas koronával; magasság: 85 mm, szélesség: 55 mm
 A képmező alatt, középen kétsoros kurzív felirat (rézkarc): „Facies extrinseca ædificij totius Palatij, et Horti Principis ArchiEpiscopi Strigoniensis Posony/exstructi, simul cum forinseco prospectu.” (Az esztergomi érsek pozsonyi kastélyának és kertjének külső össznézete, kívülről szemlélve.)²²⁷
 Jobbra, lent a rajzoló jelzése (rézkarc): „J Jacob Khün delin:”
 Forrás: *Bél* 1735, 640.
 Kunstsammlung der Veste Coburg, Inv.-Nr. XIII,315,738.
 További példány: BEMS, Grafikai Gyűjtemény, Icon 1988. – Azonos lemezállapot. A lemez széle mentén körbevágva. Vízjel: a papíron középen ornamentekkel kísért kettős körben koronás büszt előlnézetben, fent középen mitra, a tondó mögött keresztben elhelyezett kulcs és pásztorbot kettős kontúrral, balra H, jobbra K betűjellel; magasság: 90 mm, szélesség: 87 mm. A *hortus italicus* ábrázoló lap vízjelével azonos; Bécs, 1650 körül – 1680-as évek.²²⁸ Proveniencia: ismeretlen. Irodalom: *Ecsedy*

2014, 129–130, képpel, 135: 3. és 5. jegyzet; *Ecsedy* 2020, 161, 181, 183, 187–188, 190, 195–196; 3., 14., 16., 34. kép.

2.
A nyaralókastély és a kert félmadártárolati látképe nyugat felől (Vita, 7. kép)
 Rézkarc. Papírméret: 27 × 34 cm; lemezméret: 17,4 × 25,7 cm
 Vízjel: a papír bal oldalán, kétfejű sas koronával; magasság: 85 mm, szélesség: 55 mm
 Fent középen mondatszagon antikva betűs felirat: „Facies totivs hortij” (A kert összképe)
 A képmező alatti vonalkeretes mezőben a látékpen elhelyezett betűjelek magyarázata (rézkarc, kurzív): „A. Palatium. B. Sacellum. C. Superior et D. inferior galleria. E. Piscina. F. Labyrinthus. G. Grotta. H. Fontanæ duæ. I. Solaria artificiosa dua. / K. Fontanæ duæ in Nizis. L. Hortus Italicus. M. Eremitorium. N. Parnassus. O. Domus pro guardia corporis. P. Perspectiua. Q. Pomaria. / R. ambitus diuersi.” (A. A palota. B. A kápolna. C. A felső és D. az alsó galéria. E. A medence. F. A labirintus. G. A grotta. H. Két szökőkút. I. Két művészi napóra. K. Két szökőkút fülkében. L. Az olasz kert. M. A remeteség. N. A Parnasszus. O. A testőrség háza. P. Perspektíva. Q. Gyümölcsös. R. Különléle sétautak.)

9. Mauritius Lang, Johann Jacob Khün rajzai után: Lippay György pozsonyi nyári rezidenciája és kertje az 1663-ban megjelent rézkarcsorozat tizenhat lapján. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, Könyvtár, Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye; Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ, Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok; Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár; Kunstsammlungen der Veste Coburg

Forrás: *Bél* 1735, 640–641.

Kunstsammlungen der Veste Coburg, Inv.-Nr. XIII, 315,739.

További példány: MTAKK, RM III. 947.2.²²⁹ – Azonos lemezállapot. A mondatszalag felett középen tollal felírt „A” betűjel. Vízjele nincs. Provenienca: gróf Vigyázó Ferenc hagyatékából (1928); Vigyázó vásárlása három további lappal együtt (uo., RM III. 947.1, 3–4) Ludwig Rosenthal müncheni antikváriumában (1903. okt. 13.). Irodalom: *Rapaics* 1938, 666, XLII. tábla; *Rapaics* [1940], 82–83, 31. kép; bibliográfia: *Ecsedy* 2013, 173–175, 199–200 (Függelék I. 2), 3. kép; *Ecsedy* 2020, 127, 132, 134–136, 138, 145, 164, 181–184, 190, 196–197; 2., 15., 35., 37. kép.

3.

A „madarak grottája” a nyaralókastély emeleti folyosóján (1., 1a kép)

Rézkar. Papírméret: 27,2 × 34,1 cm; lemez méret: 17,5 × 25,7 cm

Vízjel: a papír jobb oldalán, kétfejű sas koronával; magasság: 85 mm, szélesség: 55 mm

Művészettörténeti Értesítő 73 (2024)

Unikum.

A képmezőben fent, középen „C” betűjel (rézkar). A képmező alatti vonalkeretes mezőben egysoros kurzív felirat (rézkar): „In Superiori Galleria ad ruinosas ædes, diuersarum auium artificiosus concentus.” (Különböfélé madarak művészi éneke a felső galérián, romos épületek között.)

Forrás: *Bél* 1735, 641:

„Sed nec illud, deteriori loco habendum, quod in inferioris ambulacri, secessu quodam, ruinae fuerunt, ad Romanarum similitudinem, professa opera, factæ. Diuersæ his aues insidebant, diuersum, artificioso concentu, modulantes, tanta adcuracione, vt oscines viuas allicerent.” („De azt sem lehet utoljára hagyni, hogy az alsó sétatér egy elhagyatottabb helyén romok voltak, melyeket avatott munkával a római romok hasonlatosságára készítettek. Ezekon mindenféle madár ült, s különböző hangokon oly remek összhangzással énekelt, hogy az élő madarakat is oda vonzotta.” Fordítás: *Pigler* 1925a, 32.)

Kunstsammlungen der Veste Coburg, Inv.-Nr. XIII,315,740.

4.

*A dudás és a szirének grottája a kastély nyitott oszlopos-
árkádos földszinti folyosóján* (2. kép)

Rézkar. Papírméret: 26,6 × 34,6 cm; lemez méret: 17,6 × 26 cm

Vízjel nélkül.

Unikum.

A képmezőben kissé fent, középen, a grottát közrefogó sávozott falpillérek egyikén „D” betűjel (rézkar).

A képmező alatti vonalkeretes mezőben kétsoros kurzív felirat (rézkar): „In inferiori Galleria ad Nizam Saxosam, Sirenum Modulamina diuersa, inter quas medius / Liripipiarius sua fistula colludit, atq' adstantes conspersione fallit.” (Az alsó galériában, sziklás meredélynél szirének különféle dallamai hallatszanak; közöttük középen egy dudás játszik sípon, s az ott állókat lefröcskölve megrézfálja.)
Forrás: *Bél* 1735, 641 (a lap feliratának szó szerinti, pontos közlésével):

„Fuere, & ludicri silani alii. In his, facile Sirenum illa præcipua, de qua LIPPAIVS: In inferiori Galleria ad nizam saxosam, sirenum modulamina diuersa, inter quas medius lyripipiarius (h.) ([Lábjegyzet:] h.) Sic nostri adpellant, tibiurum vtricularium magistros: Sack-Pfeiffer. Exstat eius icon, littera D.) sita fistula colludit, adstantes que, conspersione sallit.” („De volt itt még több mulattató kút is. Ezek között legkiválóbb bizonyára a szirének kútja volt, amelyről Lippay így ír: Az alsó galériában, sziklás meredélynél szirének különféle dallamai hallatszanak; közöttük középen egy dudás játszik a sípon, s az ott állókat lefröcskölve rézfálja meg.” Fordítás: *Pigler* 1925a, 32, kisebb változtatásokkal.)

Kunstsammlungen der Veste Coburg, Inv.-Nr. XIII,315,746.

5.

A nyaralókastély és a granárium szegletében kialakított medence a Sárkányölő Szent György-szökőkútszoborral nyugat felől (Vita, 5. kép)

Rézkar. Papírméret: 27,5 × 34 cm; lemez méret: 17,4 × 25,7 cm

Vízjel: a papír bal oldalán, kétfejű sas koronával; magasság: 85 mm, szélesség: 55 mm

Unikum.

A képmezőben lent, középen „E” betűjel (rézkar). A képmező alatti vonalkeretes mezőben kétsoros kurzív felirat (rézkar): „Piscina cancellis lapideis cincta, in cuius medio S. Georgius equo insidens, hydram tricipitem / aquas euomentem configens ex uno lapide formatus.” (A kőkorlással körülvett medence, amelynek közepében Szent György egyetlen kötömbből megformált lovas alakja, amint keresztüldöfi a vízköpő háromfejű sárkányt.)

Forrás: *Bél* 1735, 641:

„Piscina superest adhuc, cum S. Georgii martyris simulacro, draconem tricipitem, confodiente, sed qui iam aquam vomit nullam, quam antea singulis rictibus affatim egurgitabat.” („Ma is megvan még a halastó, Szent György vértanú szobrával, amint a háromfejű szörnyeteget általveri; ám az utóbbi már nem hányja a vizet, melyet azelőtt kítartott szájaiból bőven ontott.” Fordítás: *Pigler* 1925a, 32.)

Irodalom: I. G. *Etényi Nóra* opponensi véleményét és *Ecsedy Anna* válaszáat jelen kötet „Vita” rovatában. Kunstsammlungen der Veste Coburg, Inv.-Nr. XIII, 350,841 (KpB.0262.a,Nr.185).

6.

A labirintus és a kastélyhoz csatlakozó, nyugati oldalán nyitott oszlopos-árkádos, festményekkel díszített emeleti galériával kialakított épület homlokzata (3., 3a kép)

Rézkar. Papírméret: 27,6 × 34,5 cm; lemez méret: 17,4 × 25,6 cm

Vízjel: a papír bal oldalán, kétfejű sas koronával; magasság: 85 mm, szélesség: 55 mm

Ellenoldali vízjel: a papír jobb oldalán, „MG” monogram; magasság: 16 mm, szélesség: 23 mm

Unikum.

A képmezőben lent, középen „F” betűjel (rézkar). A képmező alatti vonalkeretes mezőben egysoros kurzív felirat (rézkar): „Labyrinthus cancellis lapideis cinctus, una cum galleriâ picturis exornatâ.” (A kőkorlással körülvett labirintus és a festményekkel ékes galéria.)

Forrás: *Bél* 1735, 641:

„Hortensis præterea Labyrinthus, cancellis circumseptus lapideis, eo plus habebat iucunditatis, quod sub obtutu fuit, turriti cuiusdam, & elegantis solarii. Tres ei aditus fuere, ambages propemodum innumeræ, quas parietes fruticeï, discriminabant. Ergo, tantum emetiebatur spatii, quantum vni deambulationi suffecisse potuit.” („Mindezekén kívül megemléltendő a kőkorlással körülvett kerti labirintus: igen kellemes tartózkodási hely volt ez, mert tornyos és csinos tető védte a nap ellen. Három bejárója volt, cserjés falakkal elválasztott útvesztője pedig csaknem számtalan. Így hát olyan utat tett meg benne az ember, amely éppen elegendő volt egy sétára.” Fordítás: *Pigler* 1925a, 32.)

Kunstsammlungen der Veste Coburg, Inv.-Nr. III, 315,748.

7.

A grotta falképekkel dekorált keleti homlokzata (4., 4a-c kép)

Rézkar. Papírméret: 27,3 × 34,5 cm; lemez méret: 17,5 × 26,1 cm

Vízjel: a papír jobb oldalán, kétfejű sas koronával; magasság: 85 mm, szélesség: 55 mm

Ellenoldali vízjel: a papír bal oldalán, „MG” monogram; magasság: 16 mm, szélesség: 23 mm

Unikum.

A képmezőben lent, közepén „G” betűjel (rézkarc).

A képmező alatti vonalkeretes mezőben háromsoros kurzív felirat (rézkarc): „Grottæ facies exterior, picturis Sacris undiq[ue]’ cincta, utrinq[ue]’ cancellato ascensu e lapide facto. Interius fontanis utrobiq’ prosilientibus, / e medio uero in aere ad 50. pedes aquâ copiosa erumpente Statuâ S. Rosaliæ, Satyris, Nizis, picturis, speculis monstrosis, affabre / exornata. Superneuerò Samsone e mandibula ad 18. pedes effundente.” (A grotta külső látképe, minden oldalán szent képekkel, kétoldalt kőkoralátos feljárattal. A belsőben mindkét oldalon felszökő kuttakkal, középről 50 láb magasra a levegőbe törő, bő vízszugárral; Szent Rozália szobrával, szatírokkal, fülkékkel, festményekkel, torz tükrökkel mesterien ékesítve. Fent Sámson a [kezában tartott] szamarállkapocsból 18 láb magasra vizet lövell.)

Forrás: *Bél* 1735, 640–641:

„[...] machina hydraulica, quam sic depinxit Lippaius, vt facile sit ad coniciendum, opus non minus magnificum fuisse, quam stupendum. cuius hodie, præter ædificium, egregie instauratum, nil quidquam est reliqui. Exterior nimirum molis facies, picturis sacris superbiebat; interius, furtiuæ fistulæ, aquas passim, ingenti vehementia eructabant, quæ fallerent imprudentes. Turrito operi, Samsone, colophonis loco, instabat, asininam maxillam dextra porrigens, ex qua, octodecim pedum altitudine, saliebat aqua, ab imo, ad eam celsitudinem, pedes emensa, quinquaginta. Reliquus, superioris contignationis, ornatus, præter S. Rosaliæ statuam, Satyris, & id genus picturis, speculis item monstrosis, parietibus affabre instructis, constabat. [641] Molles, vtroque latere aditus, exstant hodieque.” („[...] a vízmű, amely Lippay metszete szerint nemcsak nagyszerű, hanem egyenesen bámulatos volt, de ebből ma már a pompás épületen kívül semmi sincs meg. Az épület külseje vallásos tárgyú festményekkel ékeskedett; belül rejtett vízcsövek mindenfelé nagy hévvel vizet lövelltek ki, amelyek megtréfálták a mit sem sejtőket. A tető toronyszerűen kiképzett részén Sámson állt, jobbjával szamarállkapocsot emelve, amelyből tizennyolc láb magasra szökött fel a víz; sőt, a földtől számítva ez a magasság ötven lábat tett ki. Szent Rozália szobrán kívül a felső emelet díszítése szatírokból, más effajta festményekből, és a falba mesterileg beillesztett torz tükrökből állt. Kétoldalt a hajlékony ajtócskák ma is megvannak.” Fordítás: *Pigler* 1925a, 32, kisebb változtatásokkal.)

Művészettörténeti Értesítő 73 (2024)

Kunstsammlungen der Veste Coburg, Inv.-Nr. III, 315,749.

8.

A kert kelet–nyugati irányú főtengelyétől délre lévő „szívárványos” szökőkút és az ezt magában foglaló kertrész ábrázolása kelet felől

Rézkarc. Papírméret: 27,2 × 34,6 cm; lemez méret: 17,5 × 25,7 cm

Vízjel: a papír jobb oldalán, kétfejű sas koronával; magasság: 85 mm, szélesség: 55 mm

Ellenoldali vízjel: a papír bal oldalán, „MG” monogram; magasság: 16 mm, szélesség: 23 mm

A képmezőben fent, középtájt, kissé balra „H” betűjel (rézkarc).

A képmező alatti vonalkeretes mezőben kétsoros kurzív felirat (rézkarc): „Fontana triplici aquarum receptaculo, in cuius summitate quidam syringâ aquam / copiose ad 24. pedes ei aculando Iridem naturalem repræsentat.” (Hármas vízmedencével ellátott szökőkút, amelynek közepében egy fecskendő nagy mennyiségű víz 24 láb magasra lövellésével természetes szívárványt hoz létre.)

Forrás: *Bél* 1735, 641:

„Ante prætorii portam, gemino silano, aquæ iterum saliebant, spectaculo eo iucundiore, quod sole nitido, iridem vterque monstrabat. Singuli, triplici instructi erant lacu. Supremo fusor insistebat; alteri, Tobiaë iunioris, alteri, adolescentis specie; piscem ille suum, auide prehensum; hic syringem, genu depactam, tenebat: vterque, viginti quatuor pedum altitudine, aquas ei aculabatur in aera (g.). ([Lábjegyzet:] g. Exhibetur icon vtriusque, litteris H. & I.)” („A kastély kapuja előtt két szökőkútból ismét víz szökölt a magasba, annál gyönyörködtetőbb látványt nyújtva napfényben, szívárványt látatva. Mindkettőnek hármas vízmedencéje volt. Felül vízköpő állt; az egyik a fiatalabb Tóbiás, a másikon egy ifjú alakjával; az egyik kíváncsian ragadta meg a halat, a másik a térdére támasztott fecskendőt tartott: mindkettő 24 láb magasra lövellte a vizet [g.] [Lábjegyzet:] „g. Képük látható a H és I lapokon.” Fordítás: *Pigler* 1925a, 32, helyenként kisebb változtatásokkal.)

Kunstsammlungen der Veste Coburg, Inv.-Nr. XIII, 315,747.

További példány: MTAKK, RM III. 947.3.²³⁰ – Azonos lemez állapot. Vízjele nincs. Proveniencia: 1. a 2. tételnél. Irodalom: *Rapaics* 1938, 666, XLIII. tábla (felső kép); *Rapaics* [1940], 78, 85, 89, 27. kép; bibliográfia: *Ecsegy* 2013, 173–175, 198, 200 (Függelék I. 3); 6., 27. kép.

9.

A kert kelet–nyugati irányú főtengelyétől északra lévő „szivárványos” szökőkút („Tóbiás-kút”) és az ezt magában foglaló kertrész ábrázolása kelet felől

Rézkar. Papírméret: 26,9 × 34,1 cm; lemez méret: 17,6 × 25,9 cm

Vízjel: a papír bal oldalán, kétfejű sas koronával; magasság: 85 mm, szélesség: 55 mm

A képmezőben lentebb, középtájt, kissé jobbra „H” betűjel (rézkar).

A képmező alatti vonalkeretes mezőben kétsoros kurzív felirat (rézkar): „Fontana altera triplici aquae lapsu, et receptaculo, in summitate Tobiam sustinet, cuius piscis / aquam copiosam euomit, atque iridem format.” (Egy másik szökőkút hármass vízeséssel és medencével, fent, közepén Tóbiást tartja, akinek hala bőséges vizet lövell ki, és szivárványt képez.)

Forrás: *Bél* 1735, 641; l. az előző tételnél.

Kunstsammlungen der Veste Coburg, Inv.-Nr. XIII, 315,741.

További példány: MTAKK, RM III. 947.4.²³¹ – Azonos lemezállapot. Vízjele nincs. Provenienca: l. a 2. tételnél. Irodalom: *Rapaics* 1938, 666, 670 (2. jegyzet), XLIII. tábla (alsó kép); *Rapaics* [1940], 78, 85–86, 89, 28. kép; bibliográfia: *Ecsedy* 2013, 173–175, 198, 200 (Függelék I. 4.); 7. kép.

10.

A déli kertfalhoz illesztett három falfülkés építmény, közepén sokalagos szökőkút-kompozícióval – Arión figurájával és delfinokkal (5. kép)

Rézkar. Papírméret: 24,5 × 33,8 cm; lemez méret: 18 × 25,7 cm

Vízjel: a papír jobb oldalán, kétfejű sas koronával; magasság: 85 mm, szélesség: 55 mm

Unikum.

A képmezőben lent, középtájt, kissé balra „K” betűjel (rézkar).

A képmező alatti vonalkeretes mezőben egysoros kurzív felirat (rézkar): „Fontana ad dexteram horti e lapide artificiose formata.” (Kőből művészi formában megformált szökőkút a kert jobb oldalán.)

Kunstsammlungen der Veste Coburg, Inv.-Nr. XIII,315,745.

11.

Az északi kertfalhoz illesztett három falfülkés építmény, közepén sokalagos szökőkút-kompozícióval – Perszeusz figurájával, hippokamposzokkal, delfinokkal és halfarkú puttókkal (6. kép)

Rézkar. Papírméret: 24,5 × 33,8 cm; lemez méret: 18 × 25,8 cm

Vízjel: a papír bal oldalán, kétfejű sas koronával; magasság: 85 mm, szélesség: 55 mm

Ellenoldali vízjel: a papír jobb oldalán, „MG” monogram; magasság: 16 mm, szélesség: 23 mm

Unikum.

A képmezőben lent, kissé balra „K” betűjel (rézkar). A képmező alatti vonalkeretes mezőben egysoros kurzív felirat (rézkar): „Fontana altera e lapide sinistram horti partem exornans.” (A másik, a kert bal oldalát díszítő kő szökőkút.)

Kunstsammlungen der Veste Coburg, Inv.-Nr. XIII, 315,743.

12.

Az eremitórium műromként kialakított grottája Szent Jeromos és két remete alakjával, dél (délkelet?) felől (7. kép)

Rézkar. Papírméret: 24,8 × 33,8 cm; lemez méret: 17,6 × 26,1 cm

Vízjel: a papír bal oldalán, kétfejű sas koronával; magasság: 85 mm, szélesség: 55 mm

Unikum.

A képmezőben lent, közepén „M” betűjel (rézkar). A képmező alatti vonalkeretes mezőben háromsoros kurzív felirat (rézkar): „Eremitorium, quod forinsecus lateraliter duo Eremicolæ, superne S. Hieronymus e saxi formati / custodiunt, intus in cauernis diuersorum Anachoretarum actus, partim uerâ quasi formâ, / partim speculari artificio ad vivum repræsentantur.” (Az eremitórium, amelynek homlokzatát [két]oldalt két remete, fent Szent Jeromos kőből megformált alakja őrzi, belül barlangokban különféle remeték cselekedetei, részint mintegy valóságos alakban, részint tükrös fortély által élethűen megjelenítve.)

Forrás: *Bél* 1735, 640:

„Aduerso, in Aquilonem, latere, eremus visebatur, inusitatae staturæ anachoretam ostentans.” („Szemben, északra, szokatlan méretű remete, úgynevezett anachoreta szobra volt látható.” Fordítás: *Pigler* 1925a, 32, kisebb változtatásokkal.)

Kunstsammlungen der Veste Coburg, Inv.-Nr. XIII,315,744.

13.

A Parnasszus grottája észak (északkelet?) felől (8., 8a kép)

Rézkar. Papírméret: 25 × 33,6 cm; lemez méret: 17,4 × 26 cm

Vízjel: a papír jobb oldalán, kétfejű sas koronával; magasság: 85 mm, szélesség: 55 mm

Unikum.

A képmezőben fent, középtájt, kissé jobbra „N” betűjel (rézkar).

A képmező alatti vonalkeretes mezőben kétsoros kurzív felirat (rézkar): „Parnassus Musis, et Phoebo, superne Pegaso fontes elicente, inferne / aquarum fluxu ornatus.” (A Parnasszus a múzsákkal és Apol-

lóval, fent a forrást fakasztó Pegazussal, alant vízfo-
lyásokkal díszítve.)

Forrás: *Bél* 1735, 641:

„Hinc, [grottā] dextro, eiusdem tractus, angulo,
Parnassus erat, & in hoc Pegasus, vngulis laticem
proliciens, Apollinis item, & Musarum simulacra.”
(„[A grottától] jobbra, a kert ugyanezen részében
volt a Parnasszus, rajta a Pegazus, melynek patáiból
csalfa vízugarak törtek elő, s ugyanott Apollo és a
múzsák szobrai.” Fordítás: *Pigler* 1925a, 32, kisebb
változtatásokkal.)

Kunstsammlungen der Veste Coburg, Inv.-Nr. XIII,
315,742.

14.

*A kert középső négyzetes mezőit díszítő négy szoboralak:
Attila hun király, Béla hun fejedelem, Árpád vezér és
Hunyadi János figurája* (Vita, 6. kép)

Rézkarc. Papírméret: 24,3 × 32,7 cm; lemez méret:
16,8 × 25,7 cm

Vízjel: a papír bal oldalán, kétfejű sas koronával;
magasság: 85 mm, szélesség: 55 mm

Ellenoldali vízjel: a papír jobb oldalán, „MG” mo-
nogram; magasság: 16 mm, szélesség: 23 mm

Unikum.

A képmező alatti vonalkeretes mezőben egysoros
kurzív felirat (rézkarc): „Statuæ quadraturas horti
medias exornantes.” (A kert középső négyzetes me-
zőit díszítő szobrok.)

Alatta, középen tollal(!) a rajzoló jelzése: „Joann Ja-
cob Khün delin.”

Irodalom: I. G. *Etényi Nóra* opponensi véleményét
és *Ecsedy Anna* válaszát jelen kötet „Vita” rovatában.

Kunstsammlungen der Veste Coburg, Inv.-Nr.
XIII,350,842 (KpB.0262.a,Nr.187).

RÖVIDÍTÉSJEGYZÉK

BEMS	Bibliotheca Ecclesiae Metropolitanae Strigoniensis / Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, Esztergom
BEMS, MS. I.172	<i>Epistolæ A[rchi]ep[iscop]i Lippay etc. ad Polycarp[um] Bonanno.</i> (Polycarpus Procopius Bonannushoz címzett levelek, egy kötetben, 1–114. levél, 1648–1663.)
ELTE	Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest
ItK	Irodalomtörténeti Közlemények
MÉ	Művészettörténeti Értesítő
MKSz	Magyar Könyvszemle
MTAKK	MTA Könyvtár és Információs Központ, Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye
PL AS AR	Prímási Levéltár, Esztergom, Archivum Saeculare, II. Acta Radicalia
PL EKHL	Prímási Levéltár, Esztergom, Az Esztergomi Káptalan Levéltára, Hiteleshelyi levéltár

RÖVIDÍTVE IDÉZETT IRODALOM

- Bartsch – Adam von Bartsch*: Le peintre-graveur. I–XXI. Wien 1802–1821, I–VI. suppl. Leipzig 1860–1864
- Bél 1735 – [Bél Mátyás:]* Matthiae Belii Notitia Hungariae Novae Geographico Historica. Partis primae Cis-Danubianae, tomus primus. Typis Johannis Petri van Ghelen, Typographi Cæsarei, Viennae 1735
- Bohatcová* 1966 – *Mirjam Bohatcová*: Irrgarten der Schicksale. Einblattdrucke von Anfang des Dreißigjährigen Krieges. Prag 1966
- Bonnefoit* 1997 – *Régine Bonnefoit*: Johann Wilhelm Baur (1607–1642). Ein Wegbereiter der barocken Kunst in Deutschland. Tübingen 1997
- Buzási* 2024 – *Buzási Enikő*: Önkép és múltkép. A reprezentáció színterei Nádasdy Ferenc és a 17. századi főúri elit műpártolásában. Budapest 2024
- De Caus* 1615 – *Salomon de Caus*: Les raisons des forces mouvantes, avec diuerses Machines Tant utiles que plaisantes, aus quelles sont adjoints plusieurs desseings de grottes et fontaines. Frankfurt am Main, Jan Norton, 1615; Paris, Hierosme Drouart, 1624 / Von Gewaltamen Bewegungen. Beschreibung etlicher, so wol nützlichen alß lustigen Machiner beneben Vnder-schiedlichen abriessen etlicher Höllen od. Grotten vnd lust Brunne[n]. Jan Norton, Frankfurt am Main 1615
- De Caus* 1620 – *Salomon de Caus*: Hortvs Palatinvs: A Friderico Rege Boemiae Electore Palatino Heidelbergae Exstructus. Johann Theodor de Bry, Frankfurt am Main 1620
- Dorfner* 2017 – *Thomas Dorfner*: Diener vieler Herren. Die Reichs-Agenten am Kaiserhof (1558–1740). Potestas X. 2017, 87–101.
- Ecsedy* 2013 – *Ecsedy Anna*: Plenus sapientia: Lippay György esztergomi érsek pozsonyi kertjének látványosságai. MÉ LXII. 2013, 171–232.
- Ecsedy* 2014 – *Ecsedy Anna*: Adatok Johann Jacob Khün „érseki udvari festő” működéséhez, Lippay György pozsonyi nyaralókastélyának újonnan előkerült keleti látképe (1663) kapcsán. MÉ LXIII. 2014, 129–142.
- Ecsedy* 2020 – *Ecsedy Anna*: Lippay György „pozsonyi kertjének” inventáriuma 1666-ból. A prímási nyaralókastély építéstörténete és 17. századi berendezése. Ars Hungarica XLVI. 2020/2, 119–249.

- Ecsedy* 2021 – *Ecsedy Anna*: „Dass der Herr Doctor und Ich bei Ihrer Fürstlichen Gnaden bestehen.” Daniel Neuberger császári udvari szobrász és viaszmintázó Lippay György esztergomi érsek szolgálatában (1657–1663). In: Gulyás Borbála – Mikó Árpád – Ugrý Bálint szerk.: *Reneszánsz és barokk Magyarországon. Művészettörténeti tanulmányok Galavics Géza tiszteletére. I–II.* Budapest 2021, II. 213–238.
- Ecsedy* 2023 – *Ecsedy Anna*: Lippay György esztergomi érsek ’pozsonyi kertje’. PhD-disszertáció (kézirat), ELTE BTK, Filozófiatudományi Doktori Iskola, Művészettörténet doktori program, 2023
- Ecsedy* 2024 – *Ecsedy Anna*: „De aquae ductibus et adiunctis”. Lippay György pozsonyi „kertjének” vízgépészeti berendezései a források tükrében. *Ars Hungarica* L. 2024/2, 131–175.
- Ernyey* 1912 – *Ernyey József*: Természettudományi mozgalmak a 17–18. században. *Természettudományi Közönlöny*, XLIV. 1912/3–4. pótfüzet, 113–129.
- G. *Etényi* 2003 – G. *Etényi Nóra*: Hadszintér és nyilvánosság. A magyarországi török háború hírei a 17. századi német újságokban. Budapest 2003
- G. *Etényi* 2012 – G. *Etényi Nóra*: Reprezentáció Regensburgban 1664-ben. In: Baráth Magdolna – Molnár Antal szerk.: *A történettudomány szolgálatában. Tanulmányok a 70 éves Gecsényi Lajos tiszteletére.* Budapest–Győr 2012, 133–148.
- Fazekas* 2021 – *Fazekas István*: A Magyar Udvari Kancellária és hivatalnokai 1527–1690 között. (Monumenta Hungariae Historica. Dissertationes. / Magyar történelmi emlékek. Értekezések.) Budapest 2021
- Fazekas–Kökényesi–Ternovác–Kádár* 2023 – *Fazekas István – Kökényesi Zsolt – Ternovác Bálint – Kádár Zsófia*: A nagyszombati jezsuita gimnázium diáksága. Anyakönyvi adattár, I. kötet. Budapest 2023
- Fuhring* 2004 – *Peter Fuhring*: Ornament Prints it the Rijksmuseum II. The Seventeenth Century. 1–3. (Studies in Prints and Printmaking, 5.I–III.) Amsterdam–Rotterdam 2004
- Galavics* 1986 – *Galavics Géza*: Kössünk kardot az pogány ellen. Török háborúk és képzőművészet. Budapest 1986
- Galavics* 2000 – *Galavics Géza*: Magyarországi kertek képzőművészeti ábrázolásai. I. rész: 17. század. In: Úó szerk.: *Történeti kertek. Kertművészet és műemlékvédelem. (Források és tanulmányok a magyarországi kertművészet történetéhez, 2.)* Budapest 2000, 167–198.
- Galavics* 2003 – *Géza Galavics*: Thesenblätter ungarischer Studenten in Wien im 17. Jahrhundert. Künstlerische und pädagogische Strategien. In: Herbert Karner – Werner Telesko Hrg.: *Die Jesuiten in Wien. Zur Kunst- und Kulturgeschichte der österreichischen Ordensprovinz der „Gesellschaft Jesu“ im 17. und 18. Jahrhundert.* Wien 2003, 113–130.
- Galavics* 2004 – *Galavics Géza*: Magyar diákok 17. századi tézislapjai Közép-Európában. *MÉLIII.* 2004/1, 53–80.
- Hollstein* (Dutch) – *Friedrich Wilhelm Heinrich Hollstein* ed.: *Dutch & Flemish Etchings, Engravings and Woodcuts, ca. 1450–1700. I–XLIII.* Amsterdam 1949–1993. XLIV– Rotterdam 1995– (71 kötet, folyamatban). *The New Hollstein Dutch & Flemish Etchings, Engravings and Woodcuts, 1450–1700.* Amsterdam–Rotterdam 1993– (16 kötet, folyamatban)
- Hollstein* (German) – *Friedrich Wilhelm Heinrich Hollstein – Tilman Falk* ed.: *Hollstein’s German Engravings, Etchings and Woodcuts, ca. 1400–1700.* Amsterdam 1954– (72 kötet, folyamatban). *Friedrich Wilhelm Heinrich Hollstein – Ger Luijten – Robert Zijlma* ed.: *The New Hollstein German Engravings, Etchings and Woodcuts, 1400–1700.* Rotterdam 1996– (5 kötet, folyamatban)
- Horn* 1990 – *Rákóczi László* naplója. Közzéteszi és a jegyzeteket írta: *Horn Ildikó*. Utószó: R. Várkonyi Ágnes. (Magyar Hírmondó-sorozat.) Budapest 1990
- Keller–Scheutz–Tersch* 2005 – *Katrin Keller – Martin Scheutz – Harald Tersch* Hrg.: *Einmal Weimar – Wien und retour: Johann Sebastian Müller und sein Wienbericht aus dem Jahr 1660.* (Veröffentlichungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung, 42.) Wien–München 2005
- Keller–Scheutz–Tersch* 2005a – *Katrin Keller – Martin Scheutz – Harald Tersch*: Johann Sebastian Müller (1634–1708) und die Entstheung seines Diariums. In: *Keller–Scheutz–Tersch* 2005, 9–13.
- Kiss* 2005 – *Kiss Farkas Gábor*: „Difficiles Nugae”: Athanasius Kircher magyarországi kapcsolatai. *ItK CIX.* 2005/4–6, 436–468.
- Lippay* 1662 – [*Lippay János*]: *Calendarium oeconomicum perpetuum, Az az esztergomi Érsek Urunk Ó Nagysága Poseni Gondviselőjének Majorságrúl irt Laistroma, minden Esztendőre, kibül minden Major Gazda hórúl hora egész esztendő által mit munkálottasson az Majorság körül, meg tudhattya. Most újonnan Magyar nyelven ki bocsáttatott. Nagy-Szombatba az Akadémiai bötütkel Schneckenhaus Menyhárt Venceszló által.* 1662 (RMK I. 995.)
- Lippay* (1664, 1667) 1964 – *Lippay János*: *Posoni kert. I. Virágos-kert.* (RMK I. 1016.) Nagyszombat, akadémiai nyomda, 1664; *II. Veteményes kert.* (RMK I. 1009.) Bécs, Matthäus Cosmerovius, 1664; *III. Gyümölcsös kert.* (RMK I. 1054.) Bécs, Matthäus Cosmerovius, 1667. Hasonmás kiadás (I–III.): *Somos András [és Ormos Imre] utószavával.* Akadémiai Kiadó, Budapest 1964
- Maletke* 2012 – *Klaus Maletke*: *Hegemonie – multipolares System – Gleichgewicht. Internationale Beziehungen 1648/1659–1713/1714.* Paderborn 2012
- Mikó–Sinkó* 2000 – *Mikó Árpád – Sinkó Katalin* szerk.: *Történelem – kép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon. Kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában 2000. március 17. – szeptember 24.* (A Magyar Nemzeti Galéria kiadványai 2000/3.) Budapest 2000
- Mikó–Verő* 2008 – *Mikó Árpád – Verő Mária* szerk.: *Mátyás király öröksége. Késő reneszánsz művészet Magyarországon (16–17. század). Kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában 2008. március 28. – 2008. július 27. I. Katalógus.* (A Magyar Nemzeti Galéria kiadványai 2008/3.) Budapest 2008
- Müller* [1660] 1714 – *Johann Joachim Müller* Hrg.: *Entdecktes Staats-Cabinet darinnen so wohl das Ius Publicum, Feudale und Ecclesiasticum, als auch die Kirchen- und Politische Historie. Zweyte Eröffnung.* [Az 1660-ban lejegyzett útinapló kiadása.] Jena (Christian Pohl) 1714
- Müller–Scheutz* 2005 – *Reiße-Diarium von Johann Sebastian Müller.* Bearbeitet von *Martin Scheutz*. In: *Keller–Scheutz–Tersch*, 17–162.

- Pigler 1925a – *Pigler Andor*: A pozsonyi primási kert. Napkelet VI. 1925/6–10, 29–34.
- Pigler 1925b – *Pigler Andor*: A pozsonyi primási kert Szent György szobra. Magyar Művészet I. 1925, 567–570.
- Rapaics 1938 – *Rapaics Raymund*: A pozsonyi kert. Természettudományi Közöny LXX. 1938/1089. sz., 664–675.
- Rapaics [1940] – *Rapaics Raymund*: Magyar kertek. A kertművészet Magyarországon. H. n., é. n. [Budapest 1940]
- RMK I, II – *Szabó Károly*: Régi Magyar Könyvtár. I. 1531–1711. megjelent magyar nyomtatványok. II. 1473–1711. megjelent nem magyar nyelvű hazai nyomtatványok. Budapest 1879, 1885; *Sztripszky Hiador*: Adalékok Szabó Károly munkájának I–II. kötetéhez. Pótlások és igazítások. Budapest 1912
- RMK III – *Szabó Károly* – *Hellebrant Árpád*: Régi magyar könyvtár. III. Magyar szerzőktől külföldön 1480-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványoknak könyvészeti kézikönyve. 1. (1480–1670). 2. (1671–1711). Budapest 1896, 1898; Régi Magyar Könyvtár, III. kötet. Pótlások, kiegészítések, javítások. [Mutató – Függelék.] 1–5. (Kézirat.) Készült az OSZK Régi Magyarországi Nyomtatványok Szerkesztőségében. Borsá Gedeon irányításával összeállította *Dörnyei Sándor*, *Szálka Irma*. Budapest, 1990–1996
- RMNy IV. 2012 – *Heltai János et al.*: Régi magyarországi nyomtatványok. IV. 1656–1670. Budapest 2012
- Rózsa 1973 – *Rózsa György*: Magyar történetábrázolás a 17. században. Budapest 1973
- R. Várkonyi 1975 – *R. Várkonyi Ágnes*: Török világ és magyar külpolitika. Budapest 1975
- R. Várkonyi 2010 – *R. Várkonyi Ágnes*: Európa Zrínyije. Válogatott tanulmányok. Budapest 2010
- Serfőző 2024 – *Serfőző Szabolcs*: A „Magyarország mint a kereszténység védőbástyája” rézdúc és rézmetszet provenienciája: adalékok Jankovich Miklós gyűjteményének történetéhez. *Folia Historica XXXVIII*. 2024, 131–140.
- Stirling 1996 – *Stirling János*: Magyar reneszánsz kertek a XVI–XVII. században. Művelődéstörténeti tanulmányok. (A függelékben: Lippay János: Posoni kert – I. Virágos kert. A betűhív kiadást sajtó alá rendezte F. Almási Éva.) Budapest 1996
- Stirling 2008 – *Stirling János*: Magyar reneszánsz kertek a XVI–XVII. században. Budapest 2008
- Traber 1675 – [*Zacharias Traber*:] Nervvs opticvs sive tractatus theoricus, in tres libros Opticam Catoptricam Dioptricam distribvtvs. In quibus radiatorum a lumine, vel objecto per medium Diaphanum processus, Natura, Proprietates, & Effectus, Selectis, & rarioribus Experimentijs, Figuris, Demonstrationibusque exhibentur. [...] Johann Christoph Cosmerovius, Wien 1675
- Tusor 2003 – *Tusor Péter*: Lippay IV. György. In: Beke Margit szerk.: Esztergomi érsek, 1001–2003. Budapest 2003, 296–303.
- Tusor 2014 – *Péter Tusor*: „Zrinius ipse desperat”. Die Korrespondenz von Erzbischof Lippay und Graf Porzia (1662–1663). In: Zsuzsanna Cziráki – Anna Fundárková – Orsolya Manhercz – Zsuzsanna Peres – Márta Vajnági Hrsg.: Wiener Archivforschungen. Festschrift für den ungarischen Archivdelegierten in Wien, István Fazekas. (Publikationen der ungarischen Geschichtsforschung in Wien, Bd. X.) Wien 2014, 165–179.
- Tusor 2015a – „Írom kegyelmednek, mint igaz magyar igaz magyarnak...” Lippay György veszprémi és egri püspök, esztergomi érsek levelei magyar arisztokratákhoz, nemesekhez (1635–1665). Feltárta, szerkesztette és közreadja: *Tusor Péter*. (Bibliotheca Historica Ecclesiasticae Universitatis Catholicae de Petro Pázmány Nuncupatae, Series II; Collectanea Studiorum Textuum, Classis I, Vol. I.) Budapest 2015
- Tusor 2015b – *Tusor Péter*: A primás, a bán és a bécsi udvar (1663–1664). *Történelmi Szemle LVII*. 2015/2, 219–249.
- Tusor 2015c – *Tusor Péter*: Lippay primás, a vasvári béke és a német birodalmi rendek (1664. október). In: Klesztenitz Tibor – Zombori István szerk.: Litterarum radices amarae, fructus dulces sunt. Tanulmányok Adriányi Gábor 80. születésnapjára. Budapest 2015, 79–87.
- Tusor 2021a – *Tusor Péter*: „Et a pensare al successore in caso”. Szelepchény György és a rendi szervezkedés (Egy nunciusi jelentés forrásértéke). *Levéltári Közlemények XCII*. 2021/1–2, 39–102.
- Tusor 2021b – *Tusor Péter*: Forráskritikai megjegyzések a Wesselényi-összeesküvés történetéhez. *Századok CLV*. 2021/6, 1233–1278.
- Tusor 2022 – *Tusor Péter*: Lósy, Lippay, Szelepchény: Három mikrobiográfia a kora újkorból (Vatikáni kivizsgálási jegyzőkönyvek közlésével, 1625–1666). (Bibliotheca Historiae Ecclesiasticae Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nuncupatae Series I. Collectanea Vaticana Hungariae, Classis I, Vol. 19.) Budapest–Róma 2022
- Viskolcz 2024 – *Viskolcz Noémi*: Esterházy Pál bécsi kiadványai. *MKSz CXL*. 2024/3, 307–324.
- Wüthrich 1996 – *Lucas Heinrich Wüthrich*: Das druckgraphische Werk von Matthaeus Merian d. Ae. Bd. 4: Die großen Buchpublikationen II. Die Topographien; Vorläufer: Topographie von Deutschland, Frankreich, Rom, Italien, Windhaag; Nachträge zu den Handzeichnungen und zum Druckgraphischen Werk, Bände 1 bis 3. Hamburg 1996
- Zvara 2001 – Katolikus intézményi könyvtárak Magyarországon 1526–1726. Jegyzékszerű források. Sajtó alá rendezte *Zvara Edina*. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 11.) Szeged 2001

JEGYZETEK

¹ Lippay (IV.) György (Bécs, 1600. október 6. – 1666. január 3., Pozsony) esztergomi érsek 1642. november 18-tól; személyéről, életpályájáról Tusor Péter tanulmányai közül összefoglalóan l. *Tusor 2003*; *Tusor Péter*: *Purpura*

Pannonica: Az esztergomi „bíborosi szék” kialakulásának előzményei a 17. században. (Bibliotheca Historica Ecclesiasticae Universitatis Catholicae de Petro Pázmány Nuncupatae, Series I: *Collectanea Vaticana Hungariae*,

Classis I, Vol. 3.) Budapest–Róma 2005, 106–160; *Uő*: Lippay György. In: Kőszeghy Péter szerk.: Magyar művelődéstörténeti lexikon. VII. Budapest 2007, 29–32; *Tusor* 2015a, XII–XIV, XXVII–XLVI; *Uő*: Magyar–római egyházi kapcsolatok, 1637–1685 (Lósy, Lippay, Szelephény). In: Bajáki Rita – Báthory Orsolya szerk.: Itáliai hatások a régi magyar lelkiségben. Budapest 2020, 179–198: 187–192. Legújabbban, teljes részletességgel: *Tusor* 2022, 105–174: 195.

² G. Etényi Nóra coburgi kutatásait a Deutscher Akademischer Austauschdienst támogatta, ezúton is köszönet érte. Ecsedy Anna tanulmányrésze a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

³ Függelék, 5. és 14. tétel. L. a szerzők szövegeit jelen kötet „Vita” rovatában.

⁴ *Bél* 1735, 640–641, f–h.) jegyzet (*Historia Urbis Posoniensis, Caput VI. Articulus II. §. XV.*); a részlet magyar fordítása: *Pigler* 1925a, 31–32; *Bél Mátyás*: Magyarország népének élete 1730 táján. Válogatta, sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta *Wellmann Imre*. (Történetírók tára.) Budapest 1984, 265–267. L. *Ecsedy* 2024, 134–135, 137–139.

⁵ MTAKK, RM III. 947.1–4. A lapokat azonosító Török Pál történész a gróf Vigyázó Ferenc (1874–1928) hagyatékához tartozó könyv- és nyomtatványanyag előzetes rendezését végezte és irányította 1929-től, majd e munkát (1934-től) az Akadémia könyvtárosaként folytatta; közlésük: *Rapaics* 1938, 666, 670 (2. jegyzet); 1. kép, XLII–XLIII. tábla; *Rapaics* [1940], 78, 82–86, 89; 27–28. és 31–32. kép. – A címlap lemezének korábbi állapotáról készült nyomatról (MTAKK, RM III. 947.1; *Rapaics* 1938, 666, 1. kép) bibliográfiával l. *Ecsedy* 2013, 171–173, 199 (Függelék I. 1a), 1. kép. L. alább a 7. jegyzet is. A további három laphoz l. a Függelék, 2., 8. és 9. tételét.

⁶ Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ, Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, Történelmi Képcsarnok, Grafikai Gyűjtemény, ltsz. 74.2. Az ismeretlen eredetű lapot Cennerné Wilhelmb Gizella emelte ki a Képcsarnok *lymbus*-anyagából 1974-ben (*Galavics* 2000, 196, 4. jegyzet), majd Stirling János publikálta: *Stirling János*: Lippay György pozsonyi kertjének egy ismeretlen ábrázolása 1663-ból. A Kertészeti Egyetem Közleményei XLVIII. 1984 (1986), 329–337: 329, 335–337, 5. ábra. Bibliográfiával l. *Ecsedy* 2013, 173–175, 200 (Függelék I. 5), 4. kép; l. továbbá *Ecsedy* 2020, 172 (293. jegyzet), 196–197; 36. kép. – A képmező alatt, külön mezőben, középen egysoros kurzív felirat: „Hortus Italicus fructibus Italicis diuersis refertus, cum adiuncto conservatorio.” A lap vízjele az együttes keleti látképét mutató kompozíció esztergomi példányának vízjelével azonos (*Ecsedy* 2014, 129, 135: 5. jegyzet); l. a Függelék 1. tételénél.

⁷ A befejezett dúc nyomtatát (MTAKK, Képek 2–rét 46) Mázi Béla és Rozsondai Marianne azonosította, közlése: *Ecsedy* 2013, 173, 199 (Függelék I. 1b), 2. kép. Provenenciája biztosan nem függ össze a Vigyázó-hagyatékhoz származó lapokéval, Rómer Flóris 1864 és 1869 között írt ceruzás feljegyzéseiben ugyanis már szerepel a rajzoló és a kivitelező jelzésével egyaránt ellátott, befejezett kompozíció levonata, l. Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Budapest, Tudományos Irattár, *Lybus*, 24. Rómer Flóris-hagyaték, K 565 („Egyes képek az akadémiai könyvtár tárczáiból”, 80 cédula), 53: „Lippay / opus hortulani titulus dedicationem transverso: J. Jacob Khün delin Mauritius Lang

sculpsit. Posonii 1663.” (A Rómer-jegyzékben szereplő legkésőbbi mű Josef Purgstaller piarista teológus litografált portréja Josef Anton Bauertől, 1864-ből; l. uo., 13.) Galavics Géza Tombor Ilona (mára elveszett) jegyzete nyomán ismerte a cédulát, amelyből (tévesen) arra következtetett, hogy Rómer (aki 1861-től 1869-ig volt az Akadémia kézirattárnoka) egy Khün és Lang jelzését viselő Lippay-arképet láthatott az Akadémiai Könyvtárban; l. *Galavics Géza*: A török elleni harc és egykorú világi képzőművészetünk (Attribúció és műfaj történet). ME XXV. 1976, 1–40: 5, 37: 11. jegyzet; 38: 13. jegyzet.

⁸ L. a Függelék 1. tételénél.

⁹ L. a Függelék 1. tételénél.

¹⁰ L. a Függelék 2. tételénél.

¹¹ L. a Függelék 8. és 9. tételénél.

¹² Függelék, 3–7., 12. és 13. tétel.

¹³ Függelék, 10–11. és 14. tétel.

¹⁴ L. az 5–7. jegyzetet.

¹⁵ L. az 5. és a 7. jegyzetet.

¹⁶ Függelék, 1. és 2. tétel.

¹⁷ Függelék, 7. tétel.

¹⁸ Függelék, 12. és 13. tétel.

¹⁹ Függelék, 8. és 9. tétel.

²⁰ Függelék, 4. tétel.

²¹ Függelék, 3. tétel. – A *Notitia* nyomán a madarak grottája mindeddig az alsó galéria díszeként szerepelt; l. *Ecsedy* 2013, 174, 179; *Ecsedy* 2020, 164, 180, 186; *Ecsedy* 2024, 135, 153–155.

²² Függelék, 5. és 6. tétel.

²³ Legutóbb a kérdésről l. *Ecsedy* 2024, 135, 137; 40. jegyzet.

²⁴ Vö. *Ecsedy* 2013, 174–175; 208–209: 32. jegyzet.

²⁵ *Stirling* 1996, 94; *Stirling* 2008, 88, 258–259. Vö. *Galavics* 2000, 168.

²⁶ L. a szerzők szövegeit jelen kötet „Vita” rovatában.

²⁷ L. *Ecsedy* Anna szövegét jelen kötet „Vita” rovatában.

²⁸ Müller [1660] 1714, 125; Müller–Scheutz 2005, 42 (fordításban: *Pigler* 1925a, 30. Vö. *Pigler* 1925b, 567; *Rapaics* 1938, 668; *Rapaics* [1940], 88; *Galavics* 2000, 177); *Lippay* (1664, 1667) 1964, I. 18 (idézi *Stirling* 1996, 99; *Stirling* 2008, 94).

²⁹ *Bél* 1735, 640; vö. *Ecsedy* 2013, 209 (32. jegyzet).

³⁰ *Athanasius Kircher: Oedipus Aegyptiacus, [...] II/2. Roma (Vitalis Mascardi) 1653, 279; l. Weszprémi István: Succincta medicorum Hungariae et Transilvaniae biographia. Centuria altera, Pars posterior. Wien, Thomas Trattner, 1781 / [Kétnyelvű kiadása, Kővári Aladár magyar fordításával:] Magyarország és Erdély orvosainak életrajza. Második száz. [II/2.] Budapest 1968, 442–443; *Ernyey* 1912, 121 (2. jegyzet); *Kiss* 2005, 442–443 (l. még 450, 454; 458, 464–465); 27. jegyzet; *Ecsedy* 2013, 179–180; *Ecsedy* 2024, 139.*

³¹ *Nádasi János*: Horti, flores, et coronae coelestes, quibus pia mentes ad aeternitatis Paradisum alliciuntur, almae congregationi beatissimae Virginis Elisabetham visitantis. Tyrnaviae in Coll: Soc: Jesu erectae, oblata. Wien (Matthaeus Cosmerovius) 1657, „Dedicatio”, f. 3r; l. *Ecsedy* 2020, 185 (378. jegyzet).

³² [*Zacharias Ignatius Trinkellius*:] Maior Dei Gloria. Viris Apostolicis per Exercitia Spiritualia. S. P. Ignatii de Loiola, Fundatoris Societatis Jesu proposita: [...]; [*Uő*:] Divinatorium viae et vitae aeternae seu Methodus spiritualis, [...] Proposita per Exercitia Spiritualia S[ancti].

Patris Ignatii de Lojola, Fundatoris Soc[ietatis]: Jesu, [...]. Wien, Johann Jacob Kürner, 1660, 1663. (RMK III. 2107; I. 2201); I. *Ecsedy* 2024, 137–138, 4. kép.

³³ *Lippay* (1664, 1667) 1964; I. *Dr. Rapaics Raymund*: A magyarság virágai. A virágkultusz története. [...] Budapest 1932, 286–287; *Gombocz Endre*: A magyar botanika története. A magyar flóra kutatói. Budapest 1936, 139–142; *Rapaics* 1938, 670–673; *Rapaics* [1940], 91–94; *Stirling* 1996, 130–132; *Stirling* 2008, 126–127; *Csoma Zsigmond*: A késő reneszánsz magyar nyelvű kertészeti szakirodalmak. (Ókori kontra kortárs hivatkozások.) Orpheus Noster I. 2009/1, 95–114; a műre vonatkozó további irodalommal I. elsősorban: *RMNy* IV. 2012, 523–525 (3173. sz.).

³⁴ *Lippay* 1662 (*RMNy* IV. 2012, 422–423: 3054. sz.); I. *Ecsedy* 2013, 171–172, 198; *Ecsedy* 2020, 180. Modern szövegkiadás: *Schram Ferenc*: *Calendarium oeconomicum perpetuum*. Néprajzi Közlemények VIII. 1963/2–4, 432–465; a műre vonatkozó irodalomból I. elsősorban: *Borsa Gedeon*: A csizó ellenlábasai és utóélete. Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1979 (Budapest 1981), 437–518: 440–446.

³⁵ *Traber* 1675; I. *Ecsedy* 2013, különösen 181–198.

³⁶ Vö. *Galavics Géza*: Németalföldi barokk festők és grafikusok a 17. századi Közép-Európában / Netherlandish Baroque Painters and Graphic Artists in 17th-century Central Europe. In: Uó szerk.: Barokk művészet Közép-Európában. Utak és találkozások. / Baroque Art in Central Europe. Crossroads. [Kat. Budapesti Történeti Múzeum, 1993. június 11. – október 10.] Budapest 1993, 22–44 / 83–106: 36; *Galavics* 2000, 169.

³⁷ Vö. *Ecsedy* 2013, 177, 212–215; *Ecsedy* 2024, 155 (158. jegyzet).

³⁸ *Peter Parshall*: Antonio Lafreri's *Speculum Romanae Magnificentiae*. Print Quarterly XXIII. 2006/1, 3–28; *Rebecca Zorach*: The Virtual Tourist in Renaissance Rome: printing and collecting the *Speculum Romanae Magnificentiae*. Chicago 2008. – DuPérac látképe a tivoli Villa d'Este épületéről és kertjéről (1573) ma is megtalálható az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár Grafikai Gyűjteményében; gyűjteményi jelzés nélkül, hátoldalán tollal írt „Pro Celsissimo D[omi]no” felirattal.

³⁹ *Fuhring* 2004, II.2. 8000–8004.

⁴⁰ *Fuhring* 2004, II.2. 427–428, 8280–8337.

⁴¹ *Fuhring* 2004, II.2. 8262–8279, 8338–8358, 8359–8379.

⁴² *Elisabeth S. Eustis*: The Garden Print as Propaganda, 1573–1683. In: Betsy G. Fryberger et al.: The Changing Garden. Four Centuries of European and American Art. Berkeley–Los Angeles–London 2003, 41–51: 47–48.

⁴³ *Bonnefoit* 1997, 60, 156–157 (R 93–98).

⁴⁴ *L[ouis-]. Étienne*. *Faucheux*: Catalogue raisonné de toutes les estampes qui forment l'oeuvre d'Israel Silvestre, précédé d'une notice sur sa vie. Paris 1857, 6.1–12, ill. ad indicem. – A világhálón: https://israel.silvestre.fr/israel/oeuvre_complete_illustree.php.

⁴⁵ *Fuhring* 2004, II.2. 8005–8010; I. még többek között: *Hervé Brunon*: Une vue de la fontaine de l'Apennin à Pratolino, vers 1652–1653. In: Frédéric Cousinié ed.: L'Attention au monde. Paysages gravés du XVIIe siècle. [Cat. exh. Rouen, Maison de l'Université de Rouen Normandie, 29 septembre–4 novembre 2022.] Rouen 2022, 37–42.

⁴⁶ *Galavics* 2000, 174–175; *Ecsedy* 2013, 176–180, 212–213 (64. jegyzet), 217 (122. jegyzet).

⁴⁷ *Fuhring* 2004, II.2. 8191–8210; *Denis Ribouillault*: La „Villa Aldobrandina” de Dominique Barrière (1647) et les gravures de jardins au XVIIe siècle entre la France et l'Italie. In: Frédéric Cousinié ed.: L'attention au monde. Paysages gravés du XVIIe siècle. Paris 2022, 45–57.

⁴⁸ *De Caus*, 1615; *de Caus* 1620; I. *Galavics* 2000, 174–177; vö. *Ecsedy* 2013, 173–180. – Még inkább nyilvánvaló de Caus műveinek és traktátusok illusztrációinak hatása Zacharias Lesche 1642–1647 között készült, huszonkét rézmetszetet számláló sorozatának lapjain, amelyek Julius Heinrich szász-lauenburgi herceg (1586–1665) schlackenwerthi (ma: Ostrov nad Ohří, Csehország) kertjének vízjátékait örökítették meg; I. *Sylova Dobalova*: Zacharias Lesche, Salomon de Caus z Ostrova nad Ohří? In: Lubomír Konečný – Lubomír Slavíček ed.: *Libellus Amicorum Beket Bukovinská*. Praha 2013, 288–297. A herceg megrendelésére Lippay orvosa, Polycarpus Procopius Bonannus által tervezett madárdal-automatáról I. *Ecsedy* 2024, 155. L. a 110. jegyzet is.

⁴⁹ *Hollstein* (Dutch) XLVIII. 470–490.122–155 és XLVIII. 508–515.156–161; *Erik A. de Jong*: Gärten auf Papier. Hans Vredeman de Vries und sein „Hortorum Viridariorumque elegantes & multiplicis formae” von 1583. In: Ursula Härting Hrsg.: Gärten und Höfe der Rubenszeit im Spiegel der Malerfamilie Brueghel und der Künstler um Peter Paul Rubens. Kat. Gustav-Lübcke-Museum, Hamm–Landesmuseum, Mainz, 2000–2001. München 2000, 37–47, 290–291, Kat. Nr. 92–97; *Hollstein* (German) XLVIII. 125.3; Gabriele Uerscheln – Verena Schneider – Stefan Schweizer Hrsg.: Wunder und Wissenschaft: Salomon de Caus und die Automatenkunst in Gärten um 1600. Katalogbuch zur Ausstellung im Museum für Europäische Gartenkunst der Stiftung Schloss und Park Benrath 17. August bis 5. Oktober 2008. Düsseldorf 2008, 238–241, Kat. Nr. 62 (*Stefan Schweizer*), Abb. 3. Vö. *Ecsedy* 2013, 173–174; Lippay példányáról (BEMS, MS. I.290, f. 36v: folio, Cl. Q, Rec. 4, N. 11; *Zvara* 2001, 68) I. *Ecsedy* 2020, 185.

⁵⁰ *Ecsedy* 2014, 129; *Ecsedy* 2024, 155 (158. jegyzet). A műről I. *Wüthrich* 1996.

⁵¹ *Topographia Windhagiana, Das ist: Aigentliche Delineation, oder Contrafaitur, Perspectiv, Aufzug, Grund und Abriß auff unterschiedliche Prospecten und Formen, mit beygesetzter kurtzer historischer Beschreibung bey der Herrschafften, Windhaag und Reichenau*. Frankfurt am Main, Caspar Merian, 1656 (*Wüthrich* 1996, 664–677). *Facsimile*, Lucas Heinrich Wüthrich kiadásában és utószavával: Basel–Kassel, Verlag Bärenreiter, 1963.

⁵² PL AS AR, Cl. X, N. 196, 36. cs., 183–186 (Caspar Merian Bonannushoz, Frankfurtból Bécsen át Pozsonyba, 1656. júl. 12.); I. *Ecsedy* 2021, 219 (38. jegyzet); *Ecsedy* 2024, 155; 158. jegyzet. L. a 60. jegyzet is.

⁵³ BEMS, MS. I.172, f. 200–201 (108. levél: Szöllőssy János Bonannushoz, Garamszentkeresztről Selmecbányára, 1662. jan. 6.); 200r; ELTE, Egyetemi Könyvtár, Kézirtár, Collectio Hevenesiana, Tomus 16, 343–347 [263–266] (*Lippay* [Trinkell Zakariáshoz], Pozsonyból Bécsbe, 1663. júl. 15.): 346 [266]. (A teljes dokumentumot közli: *Tusor* 2014, 174–175: 175, Anhang, Nr. 7a; I. még *Tusor* 2015b, 224: 23. jegyzet.) I. *Ecsedy* 2024, 155 (158. jegyzet).

⁵⁴ BEMS, MS. I.290, f. 36v: folio, Cl. Q, Rec. 4, N. 13; *Zvara* 2001, 68. Vö. *Ecsedy* 2020, 184–185.

⁵⁵ BEMS, MS. I.290, f. 36v: magna folio, Cl. Q, Rec. 4, N. 1; f. 35r: quarto, Cl. P, Rec. 2, N. 8; f. 33v: folio, Cl. N, Rec. 7, N. 7–8; BV 1306/I–III; f. 37r: folio, Cl. Q, Rec. 4, N. 31; f. 33v: quarto, Cl. N, Rec. 6, N. 23; I. *Zvara* 2001, 60–69, *Ecsedy* 2020, 185.

⁵⁶ A *Posoni kert* hiányzó illusztrációiról legújabbán I. *Stirling* 1996, 127–129; *Stirling* 2008, 124–125.

⁵⁷ Mauritius (Moritz, Mauritz) Lang életművéről (el-térő tartalmú műjegyzékekkel, további irodalommal) I. elsősorban: *Pataky Dénes*: A magyar rézmetszés története. Budapest 1951, 168–169; *Katarína Závadová-Jančová*: Výtvarný profil Mauritz Lang. Ars VI–VIII. 1972–74/1–6, 37–57; *Hollstein* (German) XXI. 17–34.1–54; magyarországi vonatkozású munkáihoz I. *Galavics* 1986, 80–85, 157; 38, 39, 41. ábra. Oeuvre-je folyamatosan bővül, már ismert munkáiról sem áll rendelkezésre hiánytalan katalógus.

⁵⁸ Részletesen I. *Ecsedy* 2014, különösen 130–134; *Ecsedy* 2023, 197–210; *Buzási* 2024, 58, 59, 67–68.

⁵⁹ L. az előző jegyzetet.

⁶⁰ *Ecsedy* 2021, 213–230; *Ecsedy* 2024, 144–156. – Bonanus már az 1663. év elejétől komolyabban betegeskedett (PL AS AR, Cl. X, N. 196, 36. cs., 157); utolsó fennmaradt levelei Selmechányára érkeztek, 1663. ápr. 3–27. között; I. uo., 154–156, illetve BEMS, MS. I.172, f. 139–140 (74. levél), f. 204–205 (110. levél). Utolsó hónapjait Bécsben töltötte. Vö. *Ernyey* 1912, 126–127. A személyére vonatkozó irodalomból I. még elsősorban: *Kiss Farkas Gábor*: Jezsuiták és rózsakeresztesek között: Polycarpus Procopius Bonanus, Lippay érsek orvosának olvasmányai (1644–1660). In: Draskóczy Eszter – Etlinger Mihály szerk.: Betegség és gyógyulás a kora újkori irodalomban (1450–1760). (Reciti konferenciakötetek 16.) Budapest 2022, 465–496: 470–496, továbbá *Ernyey* 1912, 121–128; *Thomas Winkelbauer*: Fürst und Fürstendiener. Gundaker von Liechtenstein, ein österreichischer Aristokrat des konfessionellen Zeitalters. (Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, Ergänzungsband 34.) Wien–München 1999, 449 (N. 235), 454 (N. 28), 463–464 (N. 100–110), 631; *Kiss* 2005, 442, 445: 26, 35. jegyzet; *Ecsedy* 2013, 220: 151. jegyzet; *Viskolcz Noémi*: A mecenatúra szinterei a főúri udvarban. Nádasdy Ferenc könyvtára. (A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai VIII.) Budapest–Szeged 2013, 194–196; *Ecsedy* 2014, 131–133; *Farkas Gábor Kiss*: Alchemy and the Jesuits: communication patterns between Hungary and Rome in the international intellectual community of the 17th century. In: Gábor Almási ed.: A Divided Hungary in Europe: Exchanges, Networks, and Representations, 1541–1699. I. Study Tours and Intellectual-Religious Relationships. Newcastle upon Tyne 2014, 157–182: 164–165, 174–176, 182; *Viskolcz Noémi*: Nádasdy Ferenc (1623–1671) nyomdái. (A Magyar Könyvszemle és a MOKKA-R Egyesület Füzetei 7.) Budapest 2015, 33; *Ecsedy* 2020, 165–166, 179, 184, 189, 194–196.

⁶¹ *Ecsedy* 2024, 137; *Ecsedy* 2013, 171–173. L. az 5. és a 7. jegyzetet is.

⁶² *Ecsedy* 2021, 230. – Lippaynak a közelgő uralkodói vizitról tudósító leveléből kitűnik, hogy a kert „művei” olyannyira közel álltak a teljes befejezéshez, hogy bemutatásuk a doktor közreműködésével néhány hét leforgása alatt lehetővé válhatott; I. BEMS, MS. I.172, f. 51–52 (26. levél); Lippay Bonannushoz, Pozsony, 1659. márc. 23.): f. 51r: „Promisist Sua Ma[aj]est[atis], quod Hortum n[ost]r[u]m

Posoniense[m] velit omnino videre una cu[m] Sere-nissimo Archiduco Leopoldo. Ob quod optaremus, ut ide[m] hortus noster maturó et qvantocýus, qvamotoptimó adaptaret[ur] et exornaret[ur], Artes etiam illá qvantó melius accomodarent[ur] et ad fino perducerent[ur]. Qvapropter D[omi]natio V[est]ra qvantocýus velit se huc Posoniu[m] ad nos conferre, summopere desideramus.”

⁶³ *Ecsedy* 2021, 224–225. L. a 140. jegyzetet is.

⁶⁴ *Ecsedy* 2024, 155–156.

⁶⁵ L. a 7. jegyzetet.

⁶⁶ Függelék, 6–8., 11., 14. tétel.

⁶⁷ Függelék, 4. tétel.

⁶⁸ *Bél* 1735, 640, f. jegyzet.

⁶⁹ 6. jegyzet; Függelék, 10., 11., 14. tétel. L. a 3. jegyzetet is.

⁷⁰ Függelék, 12. tétel.

⁷¹ *Bél* 1735, 640, f.) jegyzet; *Rapaics* [1940], 84.

⁷² Függelék, 1. tétel. L. pl. egy Bécsben, 1683. december 4-én kelt nyugta papírján: PL AS AR, Cl. X, N. 196, 62. cs., 207–208.

⁷³ *Ecsedy* 2024, 134; 28. jegyzet.

⁷⁴ A teljesség igénye nélkül I. R. *Várkonyi Ágnes*: A Közvetítő. Johann Philipp von Schönborn és a török háború (1657–1664). In: R. *Várkonyi* 2010, 202–228; *Friedhelm Jürgensmeier*: Politische Ziele und kirchliche Erneuerungsbestrebungen der Bischöfe aus dem Hause Schönborn im 17. und 18. Jahrhundert. In: Hermann Maué – Gerhard Bott Hrsg.: Die Grafen von Schönborn. Kirchenfürsten, Sammler, Mäzene. Kat. Germanisches Nationalmuseum Nürnberg, 18. Februar bis 23. April 1989. Nürnberg 1989, 11–23: 12–14; *Dr. Georg Mentz*: Johann Philipp von Schönborn, Kurfürst von Mainz, Bischof von Würzburg und Worms, 1605–1673. Ein Beitrag zur Geschichte des siebzehnten Jahrhunderts. I–II. Jena 1896, 1899; *Karl Georg Bockenheimer*: Schönborn, Johann Philipp von. In: Historische Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften Hrsg.: Allgemeine Deutsche Biographie. Band XXXII. 1891, 274–276 – digitális kiadása a világhálón (2025. ápr. 1.): [https://de.wikisource.org/w/index.php?title=ADB:Johann_Philipp_\(Erzbischof_und_Kurf%C3%BCrst_von_Mainz\)&oldid=](https://de.wikisource.org/w/index.php?title=ADB:Johann_Philipp_(Erzbischof_und_Kurf%C3%BCrst_von_Mainz)&oldid=) Részletesen I. még alább, ill. a 202–219. jegyzetben.

⁷⁵ Életrajzi adataihoz I. többek között *Carl Heffner*: Würzburg und seine Umgebungen, ein historisch-topographisches Handbuch, illustriert [...]. Würzburg 1852, 291; Die Sammlungen des historischen Vereins für Unterfranken und Aschaffenburg zu Würzburg. 2. Abtheilung: Gemälde, Sculpturen, Gypsabgüsse, Waffen, Gläser, Krüge u. dgl., Geräthe, Mobilien, Kleidungsstücke, Siegel, Ausgrabungen. Hrsg. Carl Heffner (Historischer Verein von Unterfranken und Aschaffenburg). Würzburg 1860, 36: Nr. 277.

⁷⁶ A világhálón hozzáférhető oklevelek Peter Christian Franz saját kezű ellenjegyzésével: Landesarchiv Baden-Württemberg, Abt. Staatsarchiv Ludwigsburg, B 81 a U 23 (1674), U 26 (1680), U 27 (1683) <http://www.landesarchiv-bw.de/plink/?f=2-548709-1>, <http://www.landesarchiv-bw.de/plink/?f=2-548711-1>, <http://www.landesarchiv-bw.de/plink/?f=2-548712-1>.

⁷⁷ A pozsonyi kert építménye számára is mintaadó Aldobrandini-Parnasszus részletes leírása a Kircher-tanítvány Caspar Schott (1608–1666) Johann Philip von Schönborn mainzi érseknek ajánlott *Mechanica hydraulico-*

pneumaticájában (Würzburg: Joannis Godefridus Schönwetter – Henricus Pigrin, 1657) a tudományterület praktikumát ismertető második rész első *classisát* zárja (327–328).

⁷⁸ *A Psoni kert – Lippay* (1664, 1667) 1964 – részleges újrakiadása: *Lippay János: Kerti veteményekről írt könyv, melyben, mint kellyen a' magokkal, és veteményekkel bálni, elé adatik. Kolosvaratt, az Akademiai bötűkkel, Weichenberg Simon által, 1733; teljes újranyomás (il-lusztrációk nélkül): Psoni kert. Mellyben minden Kerti Munkák, Rendelések, Virágokkal, Veteményekkel, Fák-kal, Gyümölsökkel, és Kerti Csemetékkal való bajmóló-dások [...] Magyar nyelven nagy haszonnal le-irattatnak, [...] Irta Jesuiták rendin-valo Lippai János. [...] Győrött, Streibig Gergely János, Királyi, Püspöki és Városi privil. Könyv-nyomatató, 1753. Esztendőben. – A *Calendarium oeconomicum* (Lippay 1662) szintén három új kiadást ért meg a 18. század közepéig. *RMK I.* 1167: Lócse, Brewer Samuel, 1674; Kassa, Academiai Nyomda, 1721, 1751. L. a 34. jegyzetet is.*

⁷⁹ *Ecsedy* 2013, 198; 26. kép.

⁸⁰ *V. Ecsedy Judit: A pozsonyi jezsuita kollégiumi nyomda* (1623–1652). Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1994/1998, 371–403: 380–381.

⁸¹ *Mikó-Verő* 2008, 110–112: II–39, II–40; 154: IV–25a, b (*Gödölle Mátyás*). Vö. *Serfőző* 2024, 134, 138. – Wolfgang Kilian Lippay-portréjának – *Hollstein* (German) XVIII.247 – eltérő, az egri püspököt egyszerűbb öltö-zetben, kissé elérő vonásokkal, ellentétes beállításban megörökítő változatáról csak Bécsben található levonat: Österreichische Nationalbibliothek Bildarchiv und Grafiksammlung, PORT_00080601_01. Az unikum-portré-metszet képmezője alatt tollal írt felirat olvasható: „Dn Georgius Lippay de Zombor, Episc: Agriensis & Regni Hungariae Cancellarius.”

⁸² A nagyszombati egyetemi nyomda anyagából származó rézlemez sorsának megismerhető, ill. eddig feltárt mozzanatairól teljes áttekintést ad *Serfőző* 2024, 133–137.

⁸³ Katrin Gassmann tájékoztatása.

⁸⁴ *Thomas Nicklas: Das Haus Sachsen-Coburg. Europas späte Dynastie.* Stuttgart 2003.

⁸⁵ *Christian Kruse: Franz Friedrich Anton von Sachsen-Coburg-Saalfeld 1750–1806.* Jahrbuch der Coburger Landesschiftung XL. 1995, 1–448. *Carl-Christian Dressel: Die Entwicklung von Verfassung und Verwaltung in Sachsen Coburg 1800–1826 im Vergleich.* Berlin 2007.

⁸⁶ *Helmut R. Hammerich: Reichs-General-Feldmarschall Prinz Friedrich Josias von Sachsen-Coburg-Saalfeld 1737–1815. Eine biographische Skizze.* Potsdam 2001; *Michael Hochedlinger: Austria's Wars of Emergence, 1683–1797. War, State and Society in the Habsburg Monarchy.* Routledge 2003, 383–385.

⁸⁷ *Nagy Iván: Koháry család.* In: *Uő: Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal.* 5. kötet. Pest 1859, 288–294.

⁸⁸ *Mercs István: Neveltetés és klasszikus stúdiumok el-sajátítása a barokk korban (Koháry István ifjúéveiről).* In: *Komjáti Igor – Agócs Attila szerk.: A Koháry és a Coburg család emlékezete Barstól Gömörig.* Nemzetközi konferencia tanulmánykötete. Füleki Vármúzeum, Fülek 2011, 131–143: 133. *Fazekas–Kökényesi–Ternovác–Kádár* 2023.

⁸⁹ *Thaly Kálmán: Koháry István tanulókori leveleiből.* Századok X. 1876/5, 384–396; *Galavics* 1986, 98; *Galavics* 2004, 53–80.

⁹⁰ *Szelestei N. László: Pongrácz Imre leírása a Vatikán-ról az 1670-es évek végén.* Vigília L. 1985/8, 623–630; *Tusor* 2022, 169.

⁹¹ *Komlowszki Tibor – S. Sárdi Margit: Rozsnyai Dávid, Koháry István, Petróczy Kata Szidónia és Kószeghy Pál versei. Régi magyar költők tára: XVII. század. 16. kötet.* Budapest 2000.

⁹² *Komjáti Igor Zoltán: „...Keserves órái és napjai sok ezer léleknek...”* Fülek 1682-es ostroma. Századok CXLVII. 2013/4, 1001–1030.

⁹³ *Hajzer-Módlí Éva: Szerepek és imázsépítés.* Koháry István, egy XVII. századi főúr társadalmi reprezentációs szerepe és politikai gondolkodásmódja. ELTE Történelemtudományi Doktori Iskola, PhD-disszertáció, kézirat. Budapest 2018, 131–154, 187–188.

⁹⁴ *Martí Tibor: Adatok Koháry István és a füleki ferenc-esek kapcsolatához.* In: *Kozicz János – Koltai András szerk.: Koháry István emlékkönyv a kecskeméti piarista gimnázium alapításának 300. évfordulójára.* Budapest–Kecskemét 2015, 191–204; *Szirácsik Éva: Koháry II. István, a birtokgyarapító katona.* In: *Berecz Mátyás – Bujdosné Pap Györgyi – Petercsák Tivadar szerk.: Végvár és mentalitás a kora újkori Európában.* Studia Agriensia XXXI. Eger 2015, 217–246.

⁹⁵ *Mária Terézia 1775. február 16-án kiadott rendelete: 2626. E 30. Farkas Gábor Farkas: A nagyszombati egyetemi könyvtár az alapításkor.* Budapest–Szeged 2001; *Haiman György – Muszka Erzsébet – Borsa Gedeon: A nagyszombati jezsuita kollégium és az egyetemi nyomda leltára, 1773.* (Fejezetek az ELTE történetéből 16.) Budapest 1997; *Kádár Zsófia: A nagyszombati jezsuita kollégium, gimnázium tanulója (1616–1773).* In: *Fazekas–Kökényesi–Ternovác–Kádár* 2023, 9–66: 18–24. A kötetre Fazekas István hívta fel a figyelmemet, ezúton is köszönet érte.

⁹⁶ *Christian Kruse: Druckgraphik aus dem Praunschen Kabinett im Kupferstichkabinett Franz Friedrich Antons von Sachsen-Coburg-Saalfeld.* In: *Katrin Achilles-Syndram Hrg.: Die Kunstsammlung des Paulus Praun: Die Inventare von 1616 und 1719.* Stadt Nürnberg Stadtarchiv, Nürnberg 1994, 25–41; *Bodnár Szilvia: Nürnbergi festőműhelyek öröksége. A Praun-gyűjtemény rajzai a Szépművészeti Múzeumban.* Ars Hungarica XLIII. 2017/1, 21–32: 31.

⁹⁷ *Klaus Minges: Das Sammlungswesen der Frühen Neuzeit. Kriterien der Ordnung und Spezialisierung.* Münster 1998, 65–72; *Evelyn Korsch: Sammlungen.* In: *Werner Pallavicini Hrg.: Höfe und Residenzen im spätmittelalterlichen Reich. Bilder und Begriffe.* Ostfildern 2005.

⁹⁸ *Beate Rattay* Bearb. – Wolfgang Harms Hrg.: *Illustrierte Flugblätter aus den Jahrhunderten der Reformation und der Glaubenskämpfe.* Ausstellungskatalog, Coburg 1983.

⁹⁹ *Elisabeth Oy-Marra – Annkatrin Klaus-Tivolis: Orden – Vergleichen – Erzählen: Materialität, kennerschaftliche Praxis und Wissensvermittlung in Klebebänden des 17. und 18. Jahrhunderts.* Heidelberg 2024.

¹⁰⁰ *Milan Pelc: Theatrum humanum: Illustrierte Flugblätter und Druckgraphik des 17. Jahrhunderts als Spiegel der Zeit.* Beispiele aus dem Bestand der Sammlung Valvasor des Zagraber Erzbistums. Studia Jagellonica Lipsensia XII. Ostfildern 2013; *Janez Vajkard Valvasor Slovencem in Evropi.* Johann Weichard Valvasor to the

Slovenes and to the Europe. Kat. Ljubljana, Nationalgalerie, 1989; *Lojze Gostiša* ed.: Iconotheca Valvasoriana. I–III., V–XVIII. Ljubljana 2004–2008. (A projekt faksimile kötetek kiadásával tette lehetővé a gyűjtemény szélesebb körű kutatását, 17 kötetel; a 4. kötet 1815-ben elveszett.)

¹⁰¹ *Francis Haskell*: Die Geschichte und ihre Bilder: Die Kunst und die Deutung der Vergangenheit. München 1995, 37; *Marie Isabelle Vogel*: Geschichte der Gesellschaft. Die „Klebebände“ der Fürstlich Waldeckischen Hofbibliothek in Arolsen. In: Waldeckischer Landeskalendar Kornbach 2009, 133–140; *Maria Isabelle Vogel*: Die Klebebände der Fürstlich Waldeckischen Hofbibliothek Arolsen. Wissenstransfer und Transformation in der Frühen Neuzeit. Frankfurt am Main 2015.

¹⁰² Legújabbán: *Bubryák Orsolya*: Fantomkép egy 17. századi bécsi műgyűjtőről. (De Signis 5.) Budapest 2017.

¹⁰³ *Stephan Brakensiek*: Vom „Theatrum mundi“ zum „Cabinet des Estampes“. Das Sammeln von Druckgraphik in Deutschland 1565–1821. Hildesheim–Zürich–New York 2003, 549–590; *Stefan Brakensiek*: Sammeln, Ordnen und Erkennen: Frühneuzeitliche Druckgraphiksammlungen und die Funktion als Studien- und Erkenntnisorte als Beispiel der Sammlung Michael de Marolles (1600–1681). In: Robert Felfe – Angelika Lozar Hrsg.: Frühneuzeitlichen Sammlungspraxis und Literaturen. Berlin 2006, 130–162.

¹⁰⁴ *Rózsa György*: Magyarország XVII. századi képe a francia népies grafikában. *Folia Historica* IV. 1976, 35–90: 37–39; *Maxie Préaud*: Les effets du soleil. Almanachs du règne de Louis XIV. XVIIe exposition de la Collection Edmond de Rothschild [Paris]. Kat. Musée du Louvre, Paris 1995.

¹⁰⁵ *Michael Mauer*: Europa als Kommunikationsraum in der Frühen Neuzeit. In: Klaus-Dieter Herbst – Stefan Kratochwill Hrsg.: Kommunikation in der Frühen Neuzeit. Frankfurt am Main 2009, 11–24; *Johannes Arndt*: Die europäische Medienlandschaft im Barockzeitalter. In: Irene Dingel – Matthias Schnettger Hrsg.: Auf dem Weg nach Europa. Deutungen, Visionen, Wirklichkeiten. Göttingen 2010, 25–39.

¹⁰⁶ *Müller* [1660] 1714, 83–314: 123–131 (Lippay kertjének leírása); a napló annotált kritikai kiadása: *Müller–Scheutz* 2005, 18–140: 41–43; a pozsonyi érsekkert leírásának magyar fordítása: *Pigler* 1925a, 29–32; l. még: *Wilhelm Müller*: A Psoni kert leírása. In: Surányi Dezső szerk.: A szenedelmes kertész rácsudálkozásai. Dokumentumok a magyar kertkultúra történetéhez. (Magyar Hírmondósorozat.) Budapest 1982, 247–251. – Müller személyéről, valamint a naplózöveg keletkezéséről és kiadásáról részletesen: *Keller–Scheutz–Tersch* 2005a, 9–15.

¹⁰⁷ *Müller* [1660] 1714, 161; *Müller–Scheutz* 2005, 64, 79, 108, 113–114, 174, 190, 209 (Jonas Schrimpfről); l. továbbá *Judith Matzke*: Gesandtschaftswesen und diplomatischer Dienst Sachsen 1694–1763. Leipzig 2011; *Dorfner* 2017, 87–101.

¹⁰⁸ A jénai egyetemen jogi tanulmányokat folytató Müller testvére ugyanott teológiát végzett, s már az apja is a kancellárián dolgozott. Fő művének nagy erénye, hogy levéltárosként eredeti dokumentumokat használva állította össze; l. *Johann Sebastian Müller*: Des Chur- und Fürstlichen Hauses Sachsen, Ernestin- und Albertinischer Linien, Annales: von Anno 1400. bis 1700. [...] Weimar

1700. L. Ernst Wülcker: „Müller, Johann Sebastian“. In: Allgemeine Deutsche Biographie XXII. 1885, 581–582.

¹⁰⁹ *Pálffy Géza*: „Minden önmagában meghasonlott ország elpusztul.“ A pozsonyi Mihály-kapu különleges felirata és reprezentációs szerepe a kora újkorban. *Urbs. Magyar Várostörténeti Évkönyv* XV. 2021, 251–273.

¹¹⁰ A schlackenwerthi kert leírása Müller *Diarium*ában: *Müller* [1660] 1714, 307–309; *Müller–Scheutz* 2005, 137; az együttesről részletesen l. továbbá *Lubomír Zeman*: Zámecký park v Ostrově. Historický sborník Karlovarska, III. Karlovy Vary 1995, 110–146; *Úř*: Bludiště a labyrinty v ostrovské zámecké zahradě. In: Dagmar Šnajdarová ed.: Ingredere hospes. Sborník Národního památkového ústavu územní odborné pracoviště v Kroměříži. (Národní památkový ústav odborné pracoviště v Kroměříži, 5.) Kroměříž 2012, 77–91; valamint nagyrészt az előbbieket nyomán: *Zora Kulhankova*: The garden in Ostrov nad Ohří as an example of European garden design development. *Studies in the History of Gardens & Designed Landscapes: An International Quarterly* XXXII. 2012/3, 214–239. L. a 48. jegyzetet is. – Müller kertleírásairól összefoglalóan l. *Marianne Klemun*: Räume zwischen Natur und Kultur. Lustgärten in Johann Sebastian Müllers Reisediarium – von ihm besehen und für uns gelesen. In: *Keller–Scheutz–Tersch* 2005, 246–263.

¹¹¹ *Martin Zeiller*: Topographia Bohemiae, Moraviae et Silesiae, das ist Beschreibung und eigentliche Abbildung der Vornehmsten und bekandtesten Städte und Plätze in dem Königreich Boheim und einverleibten Landern, Mähren und Schlesien. Topographia Germaniae, Band 11. Frankfurt am Main (Matthäus Merian) 1650.

¹¹² A jénai egyetemen tanult Johann Joachim Müller a birodalmi gyűlések történetét tervezte megírni III. Frigyesről II. Rudolf császárig, de csak kisebb részeket tudott belőle publikálni (Des Heil. Römischen Reichs Teutscher Nation ReichsTags Theatrum [...]. Jena 1713). Sikert aratott a Spanyol Királyságot bemutató, „Königlich-Spanischer Vermählungs-Saal“ főcímű, 1710-ben Frankfurt am Mainban és Lipszében kiadott műve. L. *Franz Xaver Wegele*: Müller, Johann Joachim. In: Allgemeine Deutsche Biographie XXII. 1885, 583.

¹¹³ *Keller–Scheutz–Tersch* 2005a, 9–15.

¹¹⁴ *Müller* [1660] 1714, 126; *Müller–Scheutz* 2005, 42; *Pigler* 1925a, 30.

¹¹⁵ *Harald Tersch*: Vom Tagebuch zum Reisebericht. Johann Sebastian Müller und der Wien-Bericht in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts; *Marlies Raffler*: Das Müllerische Diarium aus der Perspektive der Sammlungsforschung. In: *Keller–Scheutz–Tersch* 2005, 192–210, 230–245.

¹¹⁶ *Müller* [1660] 1714, 92, 137, 139; *Müller–Scheutz* 2005, 23, 49, 50.

¹¹⁷ *Müller* [1660] 1714, 91, 206–210; *Müller–Scheutz* 2005, 23, 87–89. – Neuberger Lippay megrendelésére kivitelezett pozsonyi munkáiról és az érsek környezetével való kapcsolatáról l. *Ecsedy* 2021, különösen 221–230; *Ecsedy* 2023, 210–225. Az életművére vonatkozó további irodalomból l. a 140. jegyzetben.

¹¹⁸ Függelék, 3. tétel.

¹¹⁹ PL EKHL, Capsa 68, Fasc. 11, N. 3, 1558–1578 (Az esztergomi káptalan tagjai által készített összeírás a pozsonyi primási nyaralókastélyban és kertjében, valamint a majorságban található ingóságokról Lippay György

esztergomi érsek halála után, Szily András, Gubasóczy János és Luzsénszky Joachim kanonok aláírásával és pecsétjével; Pozsony, 1666. jan. 14.): 1563; I. *Ecsedy* 2020, 191–192; 211–216 (F. 3): 212; vö. *uo.*, 186.

¹²⁰ *David [Robbins] Coffin: The Villa d'Este at Tivoli*. (Princeton Monographs in Art and Archaeology, 34.) Princeton N.J. 1960, 22–23; *Uő: Gardens and Gardening in Papal Rome*. Princeton N.J. 1991, 54–55; *Patrizio Barbieri: Organi e automi musicali idraulici di Villa d'Este a Tivoli*. L'Organo XXIV. 1986 (Bologna 1990), 3–61: 49–59, tab. X–XVII; *Uő: Ancora sulla 'Fontana dell'organo' di Tivoli e altri automata sonori degli Este (1576–1619)*. L'Organo XXXVII. 2004 (Bologna 2005), 187–221: 201–205. Vö. *De Caus* 1615, I. Probleme / Problema XXII, XXIII, fig. 29, 30.

¹²¹ *Ecsedy* 2024, 155.

¹²² *Ecsedy* 2013, 180, 216 (116. jegyzet); 11. kép. L. a 30. jegyzetet is.

¹²³ *Bél* 1735, 641 (*Pigler* 1925a, 32). L. a Függelék 3. tételénél.

¹²⁴ PL EKHL, Capsa 68, Fasc. 11, N. 3, 1558–1578 (119. jegyzet); 1563; I. *Ecsedy* 2020, 191–192; 211–216 (F. 3): 212.

¹²⁵ *Uo*: 1570; I. *Ecsedy* 2020, 191–192; 211–216 (F. 3): 214. – A Maarten de Vos, Karel van Mander és Abraham Bloemaert művei után készült, Philips Galle, Jacques (II) de Gheyn, illetve Willem van Swanenburg kiadásában megjelent azonos témájú rézmetszetsorozatok (1580–1590, 10 lap; 1595, 8 lap; 1611, 6 lap) a felsoroltakon kívül Dávid, Jónás, a Tékozló Fiú, Zakeus, Júdás és Szent Pál képét tartalmazzák; I. Willem van Swanenburg Abraham Bloemaert után, I. *Hollstein* (Dutch) 1137–1146 (M. de Vos); 15–22 (K. van Mander); 7–12 (A. Bloemart).

¹²⁶ PL EKHL, Capsa 68, Fasc. 11, N. 3, 1558–1578 (119. jegyzet); 1563; I. *Ecsedy* 2020, 191–192; 211–216 (F. 3): 212; I. még *uo.*, 204.

¹²⁷ *Bél* 1735, 641 (*Pigler* 1925a, 32). L. a Függelék 4. tételénél.

¹²⁸ Függelék, 4. tétel.

¹²⁹ Függelék, 5. tétel. L. a szerzők szövegeit jelen kötet „Vita” rovatában.

¹³⁰ L. *Ecsedy* Anna szövegét jelen kötet „Vita” rovatában.

¹³¹ *De Caus* 1615, I. Probleme / Problema XXVII, fig. 35.

¹³² Vö. *Andreas Rohatsch: Materialkundliche Betrachtungen in Schloß Hellbrunn und seinen Grotten*. Barockberichte XIV–XV. 1997, 539–542.

¹³³ Függelék, 6. tétel. Vö. *Ecsedy* 2020, 133–135, 137–138, 164–166, 195–197; 38. kép: 29., 30., 34., 35a, b sz.

¹³⁴ PL EKHL, Capsa 68, Fasc. 11, N. 3, 1558–1578 (119. jegyzet); 1576; I. *Ecsedy* 2020, 191–192; 211–216 (F. 3): 216; I. még *uo.*, 197, 38. kép: 35a. sz.

¹³⁵ BEMS, MS. I.172, f. 27–28 (14. levél: Lippay Bonannushoz, Laszkárról Besztercebányára, 1657. szept. 23.): f. 27r–27v; I. *Ecsedy* 2020, 165–166; 253. jegyzet.

¹³⁶ PL EKHL, Capsa 68, Fasc. 11, N. 3, 1558–1578 (119. jegyzet); 1574; I. *Ecsedy* 2020, 191–192; 211–216 (F. 3): 215; I. még *uo.*, 195, 38. kép: 34. sz.

¹³⁷ PL EKHL, Capsa 68, Fasc. 11, N. 3, 1558–1578 (119. jegyzet); 1575; I. *Ecsedy* 2020, 191–192; 211–216 (F. 3): 215; I. még *uo.*, 195–197, 38. kép: 34. sz.

¹³⁸ *Lauremberg* 1632, III. Gen. Fig. 21.

¹³⁹ *Müller* [1660] 1714, 125; *Müller–Scheutz* 2005, 42: „An des Bischoffshaus im Garten sind gleichfals schöne Galerien, und in denenselben stattliche Gemälde / als Amphion, Orpheus und etl. Rancontres zwischen den

Türcken und Ungarn.” Fordítás: *Pigler* 1925a, 30; említés: *Pigler* 1925b, 567; *Rapaics* 1938, 668; *Rapaics* [1940], 88; *Galavics* 2000, 177.

¹⁴⁰ *Bonnefoit* 1997, 111–113, 158–165; R 119–270. Daniel Neuberger (I. a 117. jegyzetet) 1651-ben III. Ferdinánd számára készített *Metamorphoses*-sorozatáról (Wien, Kunsthistorisches Museum, Kunstammer, Inv.-Nr. KK 2460) és a Baur-széria kompozícióiban azonosítható mintaképeiről I. *Heinrich Klapsia: Daniel Neuberger*. (Ernst Kris Hrsg.: Beiträge zur Kunsttätigkeit am österreichischen Kaiserhofe im 17. Jahrhundert. III.) Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen in Wien NF IX. 1935, 223–248: 228–231; *Maeve McGrath: Daniel Neuberger the Younger and Anna Felicitas Neuberger. The ceroplastic oeuvres 1621–1680 and 1650–1731*. (Regensburger Studien zur Kunstgeschichte Band 22.) Regensburg 2016, 21, 169; 166–242 (Cat. 7); *Johanna Diel – Barbara Goldmann – Paulus Rainer – Konrad Schlegel: Wachs in seinen Händen. Daniel Neuberger's Kunst der Täuschung*. Kunsthistorisches Museum, Wien, 11. Februar bis 30. Juni 2025. Wien–Berlin 2025, 74–85: Kat.-Nr. 5 (*Konrad Schlegel – Johanna Diel*): 76. A pozsonyi *Metamorphoses*-falképek készítésére vonatkozóan nem maradt fenn forrás. Johann Jacob Khün érseki udvari festő (58. jegyzet) és Neuberger személyes ismeretességéről és a kapcsolatokra vonatkozó dokumentumokról I. *Ecsedy* 2014, 131–132, 133; 137–138: 40., 57. jegyzet; *Ecsedy* 2023, 201, 205.

¹⁴¹ *Bonnefoit* 1997, R 151 (N. 33).

¹⁴² *Bonnefoit* 1997, R 211 (N. 92).

¹⁴³ *Bonnefoit* 1997, R 194 (N. 75). Antonio Tempesta *Metamorphoseon sive transformationum*ának (1606) szintén analog jelenete: *Bartsch* XVII.151.712.

¹⁴⁴ *Bonnefoit* 1997, R 252 (N. 133).

¹⁴⁵ *Bonnefoit* 1997, R 213 (N. 94).

¹⁴⁶ Függelék, 7. tétel.

¹⁴⁷ A grotta nyugati nézetét a *Notitia* rézmetszetes Pozsony-vedutájába foglalt nyugati látkép (Abraham Kaltschmidt rézmetszete Mikoviny Sámuel rajza után, I. *Bél* 1735, második tábla, alsó kép), keleti homlokzatát pedig Martin Engelbrecht Friedrich Bernhard Werner rajza után, 1735 körül készült rézmetszet-látképe mutatja; I. *Fatsar Kristóf: Magyarországi barokk kertművészet*. Budapest 2008, 190 (84/1. sz.), 190 (84/2. sz.).

¹⁴⁸ L'idea della architettura vniversale, di *Vincenzo Scamozzi* architetto Veneto diuisa in X. Libri [...] Parte prima [...], Parte seconda [...] Velence, 1615, I. 126, leírása: 128.

¹⁴⁹ BEMS, BV 1289/I, II; I. MS. I.290, f. 37r: folio, Cl. Q, Rec. 4, N. 27–28; *Zvara* 2001, 68; *Ecsedy* 2020, 185.

¹⁵⁰ Vö. *Ecsedy* 2020, 171–172; *Ecsedy* 2023, 82–83.

¹⁵¹ 1Krón. 11,17–18; 2 Sám. 23,15–16.

¹⁵² Bírák 15,19.

¹⁵³ Archivio della Pontificia Università Gregoriana, Roma, ms. 567, 178r, v (*Kiss* 2005, 443: 27. jegyzet nyomán). A levél átírt, regesztázott szövegét Kiss Farkas Gábornak köszönöm. (Korábban idézve *Ecsedy* 2013, 182; *Ecsedy* 2024, 140–141.)

¹⁵⁴ *Lippay* 1662, [3.] számozatlan oldal. Káldi Neovulgata: „Folyókat fakasztok a kopár dombokon, és a völgyek közepén forrásokat; [...]”

¹⁵⁵ *Galavics* 2000, 178.

¹⁵⁶ *Müller* [1660] 1714, 128, 132 [recte 129]; *Müller–Scheutz* 2005, 43; *Bél* 1735, 640.

- ¹⁵⁷ L. a 40. jegyzetet.
- ¹⁵⁸ Függelék, 10. tétel.
- ¹⁵⁹ Függelék, 11. tétel.
- ¹⁶⁰ PL AS AR, Cl. X, N. 196, 18. cs., 285–286 (hely és dátum nélkül, az 1651. évi levelezési anyagban [Pozsony, 1648–1654 között, legvalószínűbben 1650 körül]): 285; I. *Ecsedy* 2020, 125–126: 51. jegyzet; 210–211 (F. 2): 211.
- ¹⁶¹ L. Ecsedy Anna szövegét jelen kötet „Vita” rovatában, 28–36. jegyzet.
- ¹⁶² Függelék, 12. tétel.
- ¹⁶³ Vö. *Ecsedy* 2021, 224; 56. jegyzet; *Ecsedy* 2023, 212, 214, 314.
- ¹⁶⁴ Müller [1660] 1714, 126–128; Müller–Scheutz 2005, 42–43; Traber 1675, 125–126; I. *Ecsedy* 2013, 181, 188–193, 204 (Függelék II. 5).
- ¹⁶⁵ Függelék, 13. tétel.
- ¹⁶⁶ *Ecsedy* 2024, 150–153.
- ¹⁶⁷ Müller [1660] 1714, 126; Müller–Scheutz 2005, 42.
- ¹⁶⁸ Müller [1660] 1714, 124; Müller–Scheutz 2005, 41. Vö. *Ecsedy* 2013, 177–178. L. a 106. jegyzetet is.
- ¹⁶⁹ Horn Ilkó: Rákóczi László pályája (1633–1664). *Hadtörténelmi Közlemények* CIII. 1990/2, 61–90.
- ¹⁷⁰ Horn 1990, 109, 110, 115, 117, 120, 122, 128, 134, 136, 137, 140, 141, 144.
- ¹⁷¹ Horn 1990, 111, 113, 123, 124, 125, 129, 139; S. *Lauter Éva*: Főúri kertek és reprezentáció a 17. században. In: R. Várkonyi Ágnes – Kósa László szerk.: *Európa híres kertje. Történelmi ökológiai tanulmányok Magyarországról*. Budapest 1993, 87–104: 99–100, különösen 104 (36. jegyzet). A nyaralókastély és a kert vendégeire, a primás társasági életének, közéleti és politikai működési helyszíneként betöltött szerepére vonatkozó források számosak; a teljesség igénye nélkül l. még *Tusor* 2015a, 262–263: 266. sz.; *Tusor* 2022, 168. A pozsonyi jezsuita kollégium tagjainak 1657. évi látogatásáról: *Ecsedy* 2021, 224 (57. jegyzet); *Ecsedy* 2023, 135 (815. jegyzet), 212, 314 (F. VI.12).
- ¹⁷² *Ugry Bálint*: Szunyogh János Rómában (1618). In: *Gulyás Borbála – Mikó Árpád – Ugry Bálint szerk.: Reneszansz és barokk Magyarországon. Művészettörténeti tanulmányok Galavics Géza tiszteletére. I–II*. Budapest 2021, I. 189–202.
- ¹⁷³ L. a 156. és 164. jegyzetet.
- ¹⁷⁴ L. a 30. jegyzetet.
- ¹⁷⁵ *De Caus* 1620; I. *Galavics* 2000, 169.
- ¹⁷⁶ *Galavics* 2000, 176–177.
- ¹⁷⁷ *Szepsi Csombor Márton*: *Europica varietas*. A szöveget gondozta és magyarázta: *Kulcsár Péter*, az előszót *Kovács Sándor Iván* írta. Budapest 1979, 246–247.
- ¹⁷⁸ „Einred und Antwort, Das ist Ein Gespräch dess Zeitungsschreibers mir seinem Wiedersacher.” L. *Bohatcová* 1966, 85. A gúnyképen szereplő rölapok azonosításával: *G. Etényi Nóra*: *Politika és publicisztikai kontextus: Bethlen Gábor a Német-római Birodalomban kiadott nyomtatványokban (1619–1622)*. In: *Kármán Gábor – Kees Teszelszky szerk.: Bethlen Gábor és Európa*. Budapest 2013, 245–274: 252–254.
- ¹⁷⁹ „Gerechter Wegweiser dess irrländischen Königs auss dem Pragerischen Tirrgarten.” L. *Bohatcová* 1966, 70.
- ¹⁸⁰ Müller [1660] 1714, 124; Müller–Scheutz 2005, 41–42.
- ¹⁸¹ A vezekényi ütközetben elesett négy Esterházy ifjú 1652-es nagyszombati búcsúztatását követően a temetési menet és a *castrum doloris* (Nádasdy Ferenc megrendelésére Hans Rudolf Müller rajza után, Moritz Lang

által kivitelezett) metszetének bécsi megjelentetéséhez l. *Galavics* 1986, 80–83; *Szabó Péter*: *A végtisztesség. A főúri gyászszertartás mint látvány*. Budapest 1989.

¹⁸² *Rózsa György*: *Elias Wideman rézmetszetsorozata és a vesztfáliai béke. Adatok a 17. századi magyar portréfestészet történetéhez*. MÉ LV. 2006, 259–274; *Buzási* 2024, 339–354; a mű *facsimile*-kiadása: *W. Salgó Ágnes szerk.: Elias Wideman: Icones illustrium heroum Hungariae*. Wien, 1652. A kísérő tanulmányt írta: *Rózsa György*. Budapest 2004.

¹⁸³ *Holl Béla*: *Ferencffy Lőrinc. Egy magyar könyvkiadó a XVII. században*. Budapest 1980, 152–154; *Rózsa* 1973, 13–80; *Galavics* 1986, 63–69; *G. Etényi Nóra*: *A nürnbergi nyilvánosság és a Nádasdy Mausoleum*. In: *Fodor Pál – Pálffy Géza – Tóth István György szerk.: Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*. Budapest 2002, 121–137; *Kószeghy Péter*: *A Nádasdy Mausoleum (Fatum Pannoniae)*. In: *Jankovics József – Jankovits László – Zászkaliczky Márton – Szilágyi Emőke Rita szerk.: Stephanus noster: Tanulmányok Bartók István 60. születésnapjára*. Budapest 2015, 315–327; *Buzási* 2024, 355–362. Azonos című, hasonló kiadás: *Bibliotheca Hungarica Antiqua*, XXIV. Budapest 1991, a 7–16. oldalon *Rózsa György* tanulmányával: *A Nádasdy Mausoleum*.

¹⁸⁴ *Rózsa* 1973, 13–80; *Galavics Géza*: *Ősök, hősök, szent királyok. Történelmünk és a barokk képzőművészet*. In: *Mikó–Sinkó* 2000, 63–72: 64–65.

¹⁸⁵ „Abbildung und Beschreibung aller Heydnischen und Christl. Herzogen und Könige, so iemahls in dem Königreich Ungarn das regiment geführet haben.” *Országos Széchényi Könyvtár*, Budapest, App.M. 1. L. *John Roger Paas*: *The German political Broadsheet 1600–1700*. Vol. 9. 1662–1670, Wiesbaden 2007, 247; 1666-ra datálva: *W. Salgó Ágnes*: *Magyar vezérek és királyok Kevétől I. Lipótiig*. In: *Mikó–Sinkó* 2000, VI–29 (395–396); *Rózsa* 1973, 129; *Noémi Viskolcz*: *Ungarische Königsbilder in Nürnberg im 17. Jahrhundert, Ein Rechtsstreit über die Königsbilder der „Mausoleum”*. In: *Ungarn Jahrbuch XXVIII*. 2005–2007, 361–368; *Viskolcz Noémi*: *Újabb adatok a Nádasdy Mausoleumról. Kultúra és közösség X*. 2006, 75–81; *Brigitte Klosterberg – István Monok Hrgs., Attila Verók – György Rózsa* Bearb.: *Die Hungarica Sammlung der Franckeschen Stiftungen zu Halle. Teil 1. Porträts*. Tübingen 2003, 181; *Nóra G. Etényi*: *Ferenc Nádasdy (1623–1671) und die Familie Nádasdy in der zeitgenössischen Öffentlichkeit*. In: *Rudolf Kropf – Karin Sperl Hrgs.: Die Familie Nádasdy. (Schlaininger Gespräche 2009/2010. Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland, Band 154.) Eisenstadt 2015, 265–289: 275–277, 289.*

¹⁸⁶ *Fazekas* 2021, 467–469.

¹⁸⁷ *Galavics* 1986, 88–89; *Vayer Lajos*: *Szelepcsényi György, a főpap és a művész*. In: *Uó: Témák, formák, ideák. Válogatott tanulmányok a festészet, a szobrászat és a grafika művészetének történetéből*. Budapest 1988, 155–168. A Pázmány-portréhoz legújabbban l. *Mikó–Veró* 2008, 153–154: IV–24a, b. (*Gödölle Mátyás*).

¹⁸⁸ *Galavics* 2003; *Galavics* 2004; *Gy[örgy] Rózsa*: *The senblätter mit ungarischen Beziehungen. Acta Historiae Artium XXXIII*. 1987–88/3–4, 257–289.

¹⁸⁹ *Sibylle Appuhn-Radtke*: *Das Thesenblatt im Hochbarock. Studien zu einer graphischen Gattung am Beispiel der Werke Bartholomäus Kilians. Weisenhorn 1988, 193–196; Galavics Géza*: *Későreneszansz és korabarokk*

(Jegyzetek a 17. század első felének hazai művészetéhez). In: Tímár Árpád szerk.: *Művészettörténet-tudománytörténet*. Budapest 1973, 41–90: 56; 8. kép; *Galavics* 2003, 113–130: 116, 127; Kat. Nr. 2; Abb. 2; *Galavics* 2004, 53–80: 58, 65: 2. sz.; 1. és 5. kép.

¹⁹⁰ *Susanne Friedrich*: Drehscheibe Regensburg. Das Informations- und Kommunikationssystem des Immerwährenden Reichstag um 1700. Berlin 2007, 231–241, 372, 376, 390, 395, 397; *Friedrich Polleroß*: Die Kunst der Diplomatie. Auf den Spuren des kaiserlichen Botschafters Leopold Joseph Graf von Lamberg (1653–1706). Petersberg 2010, 267–278, 295.

¹⁹¹ *Rózsa* 1973, 36; *Németh S. Katalin*: Sigmund von Birken magyar kapcsolatai. MKSz CX. 1994/1, 78–82; *G. Etényi* 2003, 197–198.

¹⁹² *V. Ecsedy Judit*: Egy ismeretlen „Syrena”-variáns és Kazinczy: Adalékok Zrínyi Miklós „Adriai tengernek Syrenaia” c. művének kiadástörténetéhez. ItK XCV. 1991/3, 235–251; *Uő*: Bécs 17. századi nyomdafelszerelésének egyik forrása. MKSz CXXI. 2005/1, 25–41: 32.

¹⁹³ *Viskolcz* 2024, 307–324.

¹⁹⁴ *Viskolcz* 2024, 315–316.

¹⁹⁵ *Bitskey István*: Militia et littera. A magyarságkép változatai a kora újkori Európában. In: *Uő*: Mars és Pallas között. Múltszemlélet és sorsértelmezés a régi magyar irodalomban. Debrecen 2006, 141–156: 146–147; *Restás Attila*: A fertilitas Hungariae-toposz változatai egy 17. század végi tézisnyomtatványban (Hungaria seu Disputationes miscellaneae de natura Hungariae, 1700). In: Gábor Csilla – Korondi Ágnes – Luffy Katalin – Tóth Zsombor – Balogh F. András szerk.: *Nyelv, lelkiesség és regionalitás a középkor- és kora újkorban*. Kolozsvár 2013, 484–493; *Pálffy Géza*: Közép-Európa védőbástyája és éléskamrája (1526–1711). In: Marosi Ernő szerk.: *Európa színpadán*. Magyarország ezeréves hozzájárulása az európai közösség eszméjéhez. Budapest 2009, 92–115: 105–106.

¹⁹⁶ *Meike Hollenbeck*: Die Türkenpublizistik im 17. Jahrhundert. Spiegel der Verhältnisse im Reich? Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung CVII. 1999, 111–130.

¹⁹⁷ *Lippay* (1664, 1667) 1964, I. *Az kegyes olvasóhoz*. [11–13].

¹⁹⁸ *R. Várkonyi* 1975, 91, 157–166., 182–185; *R. Várkonyi Ágnes*: Egyetemes játéktér – magyar politika. In: *R. Várkonyi* 2010, 269–308.

¹⁹⁹ *R. Várkonyi Ágnes*: „Koronánk egyik legszebb boglára Erdély.” In: *R. Várkonyi* 2010, 152–172.

²⁰⁰ *Ekkehard Eickhoff*: Velence, Bécs és a törökök: a nagy átalakulás Délkelet-Európában (1645–1700). Budapest 2010, 19–37, 55–72.

²⁰¹ *Malettke* 2012, 32–71; *Dorfner* 2017, 87–101; *Heinz Duchhardt – Matthias Schnettger*: Reichsständische Libertat und Habsburgischer Kaisertum. Mainz 1999.

²⁰² *Heinz Duchhardt*: Der Kurfürst von Mainz als europäischer Vermittler. Projekte und Aktivitäten Johann Philipp von Schönborn in den Jahrzehnten nach den Westfälischen Frieden. In: Heinz Schilling Hrg.: *Studien zur Friedensvermittlung in der frühen Neuzeit*. Wiesbaden 1979, 1–22; *Franz Brendle*: Die Rolle Johann Philipps von Schönborn (1605–1673) bei der Umsetzung des Westfälischen Friedens, dem jüngsten Reichsabschied und der Einrichtung des Immerwährenden Reichstages. Ein Beitrag zur Reichspolitik des Mainzer Kurfürsten. In: Peter Claus

Hartmann Hrg.: *Die Mainzer Kurfürsten des Hauses Schönborn als Reichserzkanzler und Landesherrn*. Frankfurt am Main–Wien 2002, 65–82.

²⁰³ *Friedhelm Jürgensmeier*: Johann Philipp von Schönborn (1605–1673) und die römische Kurie. Ein Beitrag zur Kirchengeschichte des 17. Jahrhunderts. (Quellen und Abhandlungen zur mittelrheinischen Kirchengeschichte 28.) Mainz 1977; *Uő*: Johann Philipp von Schönborn (1605–1673). Erzbischof – Kurfürst – Erzkanzler des Reiches. In: Prof. Dr. Franz J. Felten Hrg.: *Mainzer (Erz-) Bischöfe in ihrer Zeit*. Mainzer Vorträge XII. 2008, 85–102.

²⁰⁴ *R. Várkonyi Ágnes*: Egyetemes játéktér – magyar politika. In: *R. Várkonyi* 2010, 269–308; *G. Etényi* 2012, 133–138.

²⁰⁵ *G. Etényi* 2003, 88, 190–191, 202–205.

²⁰⁶ *R. Várkonyi Ágnes*: A közvetítő. Johann Philipp von Schönborn és a török háború (1657–1664). In: *R. Várkonyi* 2010, 202–228; *Németh S. Katalin*: Zrínyi Miklós ismeretlen levelei 1664-ből. ItK LXXXVI. 1982/2, 198–201; *G. Etényi* 2012, 136, 144–146.

²⁰⁷ *Heinz Schilling*: Höfe und Allianzen Deutschland 1648–1763. Berlin 1998, 105–107; *Johannes Burkhardt*: Seit wann ist der Immerwährende Reichstag der immerwährende? Bedeutung und Wahrnehmung der Permanenz einer Reichsinstitution. In: Harriet Rudolph – Astrid von Schlachta Hrg.: *Reichsstadt, Reich, Europa*. Neue Perspektiven auf den Immerwährenden Reichstag zu Regensburg (1663–1806). Regensburg 2015, 85–104.

²⁰⁸ *G. Etényi* 2012, 133–135.

²⁰⁹ *Bene Sándor*: Zrínyi-levelek 1664-ből. ItK XCVI. 1992/2, 225–242: 231–233; *Uő*: A Zrínyi testvérek az Ismeretlenek Akadémiáján (Velencei karnevál). ItK XCVII. 1993/5–6, 650–668: 654; *R. Várkonyi* 1975, 53–56; *G. Etényi* 2003, 220–222.

²¹⁰ *Tusor* 2022, 105–173; *Fazekas* 2021, 402–404.

²¹¹ *Fazekas István*: A Magyar Udvari Kancellária és hivatalnokai a 16–18. században. Hivatalnoki karrierlehetőségek a kora újkori Magyarországon. Századok CXLVIII. 2014, 1136–1137; *Fazekas* 2021, 134–136, 181–182, 186, 293–294, 402–404; *Tusor* 2022, 117–118.

²¹² *Fazekas* 2021, 402–404.

²¹³ *Tusor* 2022, 117.

²¹⁴ *Tusor Péter*: Lippay György a római Rezidencia Kongregáció előtt (1638–1642). Századok CLIV. 2020/4, 779–820; *Fazekas* 2021, 133–135, 153, 185–187.

²¹⁵ *Tusor* 2015a; *Fazekas* 2021, 190.

²¹⁶ *Tusor* 2015a, *ad indicem*; *vö. Tusor* 2022, 145–146.

²¹⁷ *Tusor* 2003, 296; *Fazekas* 2021, 403.

²¹⁸ *Vö. Tusor* 2022, 174; *Tusor* 2021a; *Tusor* 2021b. Caraffához l. még *Tusor* 2022, 66–76; *Tusor Péter*: Carlo Caraffa pápai nuncius első relációja a bécsi udvarról. Fons XX. 2013/3, 305–340; *Molnár Antal*: Carlo Caraffa bécsi nuncius az 1622. évi soproni országgyűlésen. In: Dominkovits Péter – Katona Csaba szerk.: *Egy új együttműködés kezdete*. Az 1622. évi soproni koronázó országgyűlés. (Annales Archivi Soproniensis 1.) Sopron–Budapest, 125–231; *Uő*: Egy pápai diplomata történetírói műhelye. Carlo Caraffa bécsi nuncius az 1625. évi soproni országgyűlésen. In: Dominkovits Péter – Katona Csaba – Pálffy Géza szerk.: *Amikor Sopronra figyelt Európa*. Az 1625. évi soproni koronázó országgyűlés. (Annales Archivi Soproniensis 2.) Sopron–Budapest 2020, 123–243; *Spinolához: Tusor* 2022, 225–226, 272.

²¹⁹ *Tusor* 2015b, 221–222; *Tusor* 2014, 166–182.

²²⁰ *Tusor* 2015b, 232–235; *Tusor* 2015c; *Tusor Péter*: Trinckell Zakariás prímási gyóntató küldetése a bécsi udvarba (1664. augusztus). In: Nyerges Judit – Verók Attila – Zvara Edina szerk.: MONOKgraphia. Tanulmányok Monok István 60. születésnapjára. [Budapest] 2016, 706–714.

²²¹ *Tusor* 2015b, 243–248; R. Várkonyi Ágnes: Egyetemes játéktér – magyar politika. In: R. Várkonyi 2010, 269–308: 298–302; *Tusor* 2015c, 80–83; *Tusor Péter*: Lippay prímás követutasítása Zrínyi érdekében (1664. augusztus 16.). In: Bene Sándor – Fodor Pál – Hausner Gábor – Padányi József szerk.: Határok fölött. Tanulmányok a költő, katona, államférfi Zrínyi Miklósról. Budapest 2017, 123–137: 123–129; *Uő*: „Pour les intérêts d’ un si grand Roi?” Lippay György esztergomi érsek és a „Wesselényi-összeesküvés”. *Egyháztörténeti Szemle* XXII. 2021/4, 7–42: 11–15; *Tusor* 2021a, 48–51, 62–67, 70–71, 93, 97–98; *Tusor* 2021b, 1257–1259, 1266–1268.

²²² *Tusor* 2022, 157, 164–166, 178.

²²³ R. Várkonyi Ágnes: A Wesselényi szervezkedés történetéhez (1664–1671). In: Fodor Pál – Pálffy Géza – Tóth István György szerk.: Tanulmányok Szakály Ferenc tiszteletére. Budapest 2002, 423–460; *Benczédi László*: Rendiség, abszolutizmus és centralizáció a XVII. század végi Magyarországon. Budapest 1980, 9–40; *Jutta Schumann*: Die andere Sonne. Kaiserbild und Medienstrategien im Zeitalter Leopolds I. Berlin 2003, 116–118.

²²⁴ *Konrad Reppen*: Der Westfälische Friede und die zeitgenössische Öffentlichkeit. In: Franz Bosbach – Christoph Kampmann Hrsg.: Dreißigjähriger Krieg und Westfälischer Friede. Studien und Quellen. (Rechts- und Staatswissenschaftliche Veröffentlichungen der Görres-Gesellschaft, Band: 117.) Paderborn 1998, 723–765; *Malettke* 2012, 72–88; *Johannes Arndt*: Die europäische Medienlandschaft im Barockzeitalter. In: Irene Dingel – Matthias Schnettger Hrsg.: Auf dem Weg nach Europa: Deutung, Visionen, Wirklichkeiten. Göttingen 2010, 25–40; *Uő*: Die historisch-politischen Zeitschriften innerhalb der zirkulären Struktur des Mediensystems der politischen Publizistik. In: *Uő* – Esther-Beate Körber Hrsg.: Das Mediensystem im Alten Reichs der Frühen Neuzeit (1600–1750). Göttingen 2010, 139–169.

²²⁵ *G. Etényi Nóra*: Zrínyi Miklós a Német-római Birodalom nyilvánosságában. In: Hausner Gábor szerk.: *Zrínyi-Album*. Budapest 2016, 282–337.

²²⁶ *G. Etényi* 2003.

²²⁷ A látképek feliratait és a fordító megnevezése nélkül közölt forrásszövegrészleteket Ecsedy Anna fordította. Valamennyi reprodukció jogtulajdonosa a Kunstsammlungen der Veste Coburg.

²²⁸ L. a 6. jegyzetet.

²²⁹ *Vö.* az 5. jegyzetet.

²³⁰ *Vö.* az 5. jegyzetet.

²³¹ *Vö.* az 5. jegyzetet.

UNKNOWN VEDUTES OF THE SUMMER RESIDENCE AND GARDEN OF GYÖRGY LIPPAY, ARCHBISHOP OF ESZTERGOM IN POZSONY FROM THE PRINTS CABINET OF THE VESTE COBURG ART COLLECTIONS

From the prints cabinet of the Veste Coburg Art Collections, hitherto hidden vedutes of the of the summer residence ('Garden') of György Lippay (1600–1666), Archbishop of Esztergom and Primate of Hungary in Pozsony (now Bratislava, Slovakia) have been discovered. The series of etchings published in 1663 were made after the drawings by the Primate's court painter Johann Jacob Khün (Khien, ? – after 1672, before 1683) and executed by the Augsburg engraver Mauritius Lang (active in Vienna, etc., 1649–1700).

The cabinet comprises fourteen sheets from the 1663 series of etched views, including ten unique vedutes of the residence and garden. (For a description of the two plates previously identified by Nóra G. Etényi, see the "Discussion" section of this volume.)

Four of the newly discovered sheets in Coburg are already known from earlier publications, and these (two distant views of the garden and two rainbow fountains) are kept in the Library of the Hungarian Academy of Sciences and the Esztergom Cathedral Library. Of the previously published views, only the title page, which exists in two copies in the Library of the Hungarian Academy of Sciences, and the image of the hortus italicus are missing from the Coburg collection, the only copy of the latter being known from the Graphic Collection of the Historical Picture Gallery of the Hungarian National Museum, Budapest.

Together with the sheets in Hungarian collections and the views found in Coburg, altogether sixteen vedutes of the series are now known. In addition to the title page, the eastern and western views, the two rainbow fountains (H) and the hortus italicus (L), the ten unique Coburg sheets show the richness of the garden's one-time furnishings, which include the depictions of the ensemble of artificial ruins in the upstairs gallery with its trompe l'oeil background and with bird figurines, equipped with hydromechanical machinery imitating birdsong (C), the waterworks grotto displaying automatic figurines of singing sirens surrounding a bagpipe player in the ground floor arcades ("inferior galleria") of the summer residence (D), the garden's basin with its Saint George Fountain (E), the labyrinth and its arcaded gallery building (F), the grotto's eastern façade (G), and both sculptural fountain compositions in the niches of the garden wall (K), the façade of the hermitage (M), the grotto of Parnassus (N), and the four sculptures at the crossing of the main axes.

The compositions offer a systematic overview of the garden's sights and spectacular furnishings, and seem to confirm the earlier assumption that each of the attractions lettered A to R in the western bird's eye view was the subject of a depiction, and that each of the dual elements was represented in a separate picture. This makes a total of 20 lettered vedutes, in addition to the title page and two or

three unlettered overall views from a distance. Thus, seven or eight pictures are probably still missing from what could ideally be considered a complete, imaginatively reconstructed series.

The memory of the garden views has been preserved until now only by the work of Mátyás Bél (1684–1749), who gave an accurate description of most of the compositions belonging to the series (the title page and eleven views) in the first volume of his *Notitia Hungariae Novae Geographico Historica*, published in 1735. The pictures he mentioned are now complete. In his description, Bél does not include the hortus italicus from Budapest and three sheets from Coburg (the representations of both niche fountains attached to the garden walls and the view of the four statues).

The series of views is a pictorial memento of the garden: commissioned as a separate publication, a genre unprecedented in Hungary at the time. Its compositions are complexly related to the relevant examples of garden veduta in the Italian tradition published up to 1650 (including Dominique Barrière's *Villa Aldobrandina Tusculana*, a series of twenty-two etchings published in 1647). According to the archival sources of building history, the earliest date on which the series could have been produced is mid-1659, and it was probably printed in the first months of 1663, the last period before the Turkish offensive that led to the siege and loss of the fortress of Érsekújvár (now Nové Zámky, Slovakia).

The most complete known example of the series is preserved by the Coburg Collections, but its provenance is still unknown. The only example of the series with a nearly contemporary and identifiable provenance is a fragment that has been deposited in the Library of the Hungarian Academy of Sciences (purchased by Count Ferenc Vigyázó in Munich in 1903). Based on a revised reading of the hand-written possessor's mark on the title page, the owner of this copy can be identified as Peter Christian Franz Papius (von Pape, c. 1620–1687), from 1648 councillor and vice-chancellor of Johann Philipp von Schönborn (1605–1673), Bishop of Würzburg and Archbishop-Elector of Mainz.

For many decades, György Lippay represented the rights of the Hungarian noble and ecclesiastical orders at the Viennese and papal courts as a politician of considerable influence, and built up a multifaceted network of contacts with prominent members of the Hungarian political elite, representing the interests of the Kingdom of Hungary in the struggle against the Ottoman Empire. In September 1664, he met personally with the Prince-Bishop of Münster, Christoph Bernhard von Galen (1606–1678), in the Primate's Palace in Pozsony, which shows that he was able to establish direct contact with a key member of the Rhineland Alliance.

The series of etchings of György Lippay's garden could represent the interests and values of the Kingdom of Hungary as a "diplomatic" gift, crossing linguistic, re-

ligious and cultural boundaries, and as a souvenir to be given to residents, occasional ambassadors and members of embassies at the imperial court. This function is also attested by the Budapest title page bearing P. C. F. Papius' ownership mark. It is also assumed that the original owner of the Coburg sheets received the rare series as a gift, which he subsequently preserved almost in its entirety, and which was later acquired as part of an early modern collection for the Coburg prints cabinet.

This is evidenced by the detailed descriptions made by the contemporary witness Johann Sebastian Müller (1634–1708), secretary of the Saxon-Weimar embassy to Emperor Leopold I under Rudolf Wilhelm Krausse, during his visit in April 1660, that the series of views of the architectural attractions of the Archbishop's Garden in the temporary capital of the Kingdom of Hungary was a 'pictorial account' that sought to be realistic, showing not only the political representation of the patron but also the economic and cultural values of the country and the wealth of knowledge gathered at the University of Nagyszombat.

ECSEDY Anna PhD művészettörténész, Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ Iparművészeti Múzeum, Ötvösgyűjtemény / art historian, Hungarian National Museum Public Collection Centre Museum of Applied Arts, Budapest, Metalwork Collection, anna.ecsedy@gmail.com

G. ETÉNYI Nóra CSc történész, habil. egyetemi docens, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest, Bölcsészettudományi Kar, Történelmi Intézet, Korai Újkori Történelmi Tanszék / historian, Eötvös Loránd University Budapest, Faculty of Humanities, Institute of Historical Studies, Department of Early Modern History, etenyi.nora@btk.elte.hu

Beérkezett: 2024. november 1. / *Elfogadva:* 2024. november 20.

Kulcsszavak: 17. század, nyári rezidencia, kert, rézkarc, látkép, politikai reprezentáció, Pozsony, Lippay György esztergomi érsek, Johann Jacob Khün (Hans Jacob Khien), Mauritius (Moritz) Lang, Kunstsammlungen der Veste Coburg, Johann Philipp von Schönborn würzburgi püspök, mainzi érsek és választófejedelem, etc., Peter Christian Franz (von) Papius würzburgi püspöki alkancellár etc. / *Keywords:* 17th century, summer residence, garden, etching, vedute, political representation, Bratislava, György Lippay archbishop of Esztergom, Johann Jacob Khün (Hans Jacob Khien), Mauritius (Moritz) Lang, Kunstsammlungen der Veste Coburg, Johann Philipp von Schönborn Bishop of Würzburg, Archbishop-Elector of Mainz, etc., Peter Christian Franz (von) Papius vice-chancellor of the Bishop of Würzburg, etc.

Open Access. This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0>), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited, a link to the CC license is provided, and changes – if any – are indicated. The use and distribution of any images contained in this article is not permitted by this licence. (SID_1)